

दिल्लीत होणाऱ्या ९८ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्ष म्हणून प्रा. डॉ. तारा भवाळकर यांची निवड करण्यात आली आहे. २१ ते २३ फेब्रुवारी २०२५ या कालावधीत नवी दिल्ली येथे हे संमेलन होणार आहे. प्रा. डॉ. तारा भवाळकर हे नाव मराठी साहित्य, लोकसाहित्य आणि रंगभूमीच्या अभ्यासात प्रसिद्ध आहे. ताराबाई सुरुवातीपासून शिक्षिका आहेत, तशाच लोकशिक्षिका म्हणूनसुद्धा त्यांची ख्याती आहे. त्यांच्या व्याख्यानात नेहमीच प्रबोधनाची दिशा आणि नवी माहिती असते. अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने डॉ. भवाळकर यांच्याशी साधलेला संवाद..

प्रबोधनाची दिशा

९८ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या आपण अध्यक्ष आहात. अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन आता शतकपूर्तीच्या दिशेने वाटचाल करत आहे. याबद्दल आपल्याला काय वाटते ?

साहित्यिकदृष्ट्या ग्रामीण भागातील सामान्य माणूस जागा होत आहे. ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणावर माणसं लिहायला लागली आहेत. ज्यांच्या घरात पूर्वी लेखन, वाचन नव्हते, अशी मुलं, मुली लिहू लागली आहेत. व्हॉट्सअॅप, फेसबुक आणि इन्स्टाग्राम या समाजमाध्यमातून प्रत्येकजण आपल्या परीने अभिव्यक्त होताना दिसत आहे. त्यांची साहित्य संमेलने छोट्या स्वरूपात का होईना; पण होत असतात. वेळेच्या मर्यादेमुळे राष्ट्रीय स्तरावरील साहित्य संमेलनात साहित्यिकांना कमी वाव मिळणे स्वाभाविक आहे. अशा वेळी सांगलीसारख्या छोट्या जिल्ह्यामध्ये वर्षाला दहा ते पंधरा

संमेलने होतात. त्यामुळे मराठी साहित्याचा मंच अनेक लोकांना उपलब्ध होत आहे. यामुळे स्थानिक लोकांना त्याचा लाभ मिळत आहे. लिहिणाऱ्यांना त्यातून प्रोत्साहन मिळत असते आणि त्यातूनच नवीन लेखक पुढे येत असतात. लोकल टू ग्लोबल म्हणजेच स्थानिक ते जागतिक पातळीवर पोहोचण्यासाठीच्या प्रवासाची ही सुरुवात आहे, असे माझे निरीक्षण आहे.

अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यामुळे मराठी भाषेला नवीन ऊर्जा मिळाली का ?

मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा म्हणून शासकीय मान्यता मिळाल्यानंतर एक मराठी व्यक्ती म्हणून समाधान वाटले. केवळ सरकारी शिक्षामोर्तब झाले म्हणून भाषेचा दर्जा एकदम वाढत नाही. त्यातून आर्थिक फायदे मिळण्याची शक्यता आहे.

शासनाकडून मराठी भाषक, संस्था, विद्यापीठ, नवलेखक आणि संशोधकांना आर्थिक साहाय्य होऊ शकेल. त्यातून प्रकाशन संस्था निघू शकतील आणि त्या निघाव्यात, त्यासाठी मराठी जाणकार भाषकांनी अधिक प्रयत्न करायला हवेत. केवळ अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला म्हणून स्वस्थ बसून चालणार नाही तर तो वाढवणं आणि टिकवणं हे मराठी भाषकांच्या हातात आहे. एकीकडे मराठी भाषेचा अभिमान बाळगत असतानाच त्या अभिमानाच्या अंमलबजावणीसाठी मराठी भाषक, मराठी माणसे काय करतात, याचे आत्मपरीक्षण होणे गरजेचे आहे. मराठी भाषा संवर्धनासाठी मराठी लोकांना तिच्याबद्दल आपुलकी असणे गरजेचे आहे. मराठी भाषक आणि मराठी लोकांनी त्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करायला हवेत.

अभिजात भाषेचा दर्जा मिळालेली मराठी भाषा आता ज्ञानभाषा कशी करता येईल ?

यासाठी सर्व समाजानेच प्रयत्न करायला हवेत. शिक्षण संस्थांनीसुद्धा त्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. मुख्य म्हणजे मराठी बोलणाऱ्यांनी प्रयत्न करायला हवेत. मराठीचा अभिमान बाळगायला हवा. मनातील स्वभाषेविषयीच्या न्यूनगंडातून सर्वप्रथम बाहेर काढले पाहिजे. त्यानंतरच ती ज्ञानभाषा करण्यासाठी प्रयत्न होतील. ज्ञान याचा अर्थ नव्याने एखाद्या गोष्टीचे भान येणे आणि ते आपल्या भाषेतून व्यक्त करणे. हिंदी किंवा इंग्रजीमधून सांगितले की जगाच्या पाठीवर ते पसरेल, असा समज आहे. ज्ञान तुमच्याजवळ असेल तर ते घेण्यासाठी तुमची भाषा आपणहून शिकण्यासाठी इतर ठिकाणहून लोक यायला पाहिजेत. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जपान, जर्मनीसारख्या अन्य देशांची उदाहरणे पाहता त्यांच्याकडील अद्ययावत तंत्रज्ञान, यंत्रज्ञान त्यांनी त्यांच्या भाषेतच उपलब्ध करून दिले. त्यामुळे ते तंत्रज्ञान अवगत करण्यासाठी आधी त्यांची भाषा अवगत करणे अपरिहार्य असते. त्याचप्रमाणे मराठीमध्येही तसे ज्ञान, तंत्रज्ञान, यंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी, तत्त्वज्ञान, वैद्यकशास्त्र असेल तर मराठी भाषा अन्य लोक स्वतःहून शिकतील. त्या दर्जाचे संशोधन, लेखन करणारी मराठीतील आत्माभिमानी नवी पिढी निर्माण व्हायला पाहिजे.

भाषा आणि लिपी यांच्यातील अनुबंधाकडे आपण कसे पाहता ?

भाषा आणि लिपी यांच्यात अनुबंध आहे, तो शिक्षितांनाही माहिती नसतो. मी तंजावरला व्यंकोजीराजे भोसलेराजे यांनी केलेल्या कार्याचा आणि साहित्यसंग्रहाचा अभ्यास केला. त्या ठिकाणी अनेक नाटकांची हस्तलिखिते सापडली आहेत. त्यातील गंमत अशी की, त्या नाटकांची भाषा मराठी लिपी तमिळ, तेलगु किंवा कन्नड आहे. भाषा कन्नड लिपी देवनागरी आहे. गुजराती लोकसंस्कृतीचा अभ्यास करणाऱ्या माझ्या परिचयातील एका व्यक्तीने गुजराती भाषेत पुस्तक लिहिले आहे, पण ते देवनागरी लिपीत छापले. त्याचा परिणाम असा झाला ज्यांना गुजराती येत नाही; पण देवनागरी येते त्यांनी ते वाचले तर त्यांना त्यातील ७० ते ८० टक्के आशय सहज समजतो. गोव्यामध्ये कोकणी तसेच मराठी अशा दोन्ही भाषांमध्ये लिहिणारे, वाचणारे, संशोधन करणारे आहेत. त्यातील एक लेखिका कोकणी भाषेत लिहिते, मात्र ती लेखनासाठी देवनागरी लिपी वापरते. त्यामुळे लिहिलेलं साहित्य आपल्याला ७० ते ८० टक्के समजते. त्या भाषांमध्ये उच्चारंंचा थोडासा फरक वगळला तर बऱ्याच गोष्टी समान असतात आणि लिपीमुळे आपल्याला त्या उलगडतात.

भाषेतील साहित्य वाढीला राज्यांची सीमाबंधने आहेत, असे वाटते का ?

माझ्या मते कोणत्याही सीमा प्रदेशातील सर्वसामान्य माणसाच्या मनामध्ये सीमा बंधने नाहीत. असली तर ती फार पुसट आहेत. भौगोलिक सीमा प्रदेशांमध्ये राहणारी मंडळी उभयभाषक आहेत. माझ्या मते सीमा प्रदेशातील लोक विशेषतः शाळा, महाविद्यालयात शिकणारी मुलं ही भाषेच्या समृद्धीमुळे जास्त श्रीमंत आहेत. कारण ते उभय भाषांमध्ये व्यवहार करतात. तसेच सीमा भागात मोठ्या प्रमाणावर साहित्य संमेलन होत असतात. सीमा भागांमध्ये दोन्ही भाषांमध्ये आदान-प्रदान करणाऱ्या संस्था आहेत. तिथे अनुवादकांचा सत्कार केला जातो. साहित्यानं तो ऋणानुबंध आजही टिकवून ठेवला आहे. भाषिक सीमा राजकारणामुळे दुभंगल्या असल्या तरी चाली, रीती, रूढी, पंरपरा, लोकसंस्कृती, श्रद्धा, खाद्यपदार्थ यांचं आदानप्रदान सीमाप्रदेशात झालं आहे आणि आजही ते सुरू आहे.

मराठी भाषा संवर्धनात अन्य भाषक किंवा ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची भूमिका कोणती होती ?

आपल्याकडे जेव्हा इंग्रज प्रथम आले, त्यावेळी त्यांना आपल्याकडील प्रत्येक गोष्टीबद्दल उत्सुकता होती. संस्कृतमधील नाटकं, वेद उपनिषदे यासारखे ग्रंथ यामध्ये काय आहे हे समजण्यासाठी इथं आलेले ब्रिटिश लोक प्रथम संस्कृत शिकले. त्यांनी संस्कृतची अक्षरशः संथा घेतली. मॅक्समुल्लरसारख्या विद्वानांना ज्ञानाची ओढ होती. युरोपमधून व्यापारासाठी लोक आले, राज्य करण्यासाठी आले. त्यांनी ज्या प्रांतामध्ये धर्म, व्यापाराचा प्रसार करायचा असेल, त्या त्या प्रांतातील भाषांचे प्रथम शिक्षण घेतले. पोर्तुगालमधील लोक गोव्यात आल्यानंतर मराठी, कोकणी भाषा शिकले. मराठीतील पहिलं व्याकरण युरोपियन माणसाने लिहिलं. विरामचिन्हं इंग्रजांनी दिली. मराठीतील पहिले पुस्तक छापलं ते कोलकत्याजवळील मिशनच्या एका छापखान्यात. त्यांच्या हेतूसाठी का होईना इंग्रज आपली भाषा शिकले. आम्ही त्यांची भाषा शिकायला लागलो. सांगलीसारख्या छोट्या संस्थानात इंग्रजी बुक वाचणारा कोणी आला तर त्याचे कौतुक वाटे; पण मराठी शिकणारा कोणी आला तर त्याचे फारसे कौतुक वाटले नाही. ते काम ख्रिश्चन धर्मगुरू फादर स्टिफनसनने गोव्यामध्ये केलं. मराठीचं कौतुक जसं ज्ञानेश्वरांनी केलं तसं सातासमुद्रापारहून

सरहद, पुणे आयोजित
अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२५

आलेल्या फादर स्टीफनसनने मराठी भाषा शिकून मराठी भाषेची स्तुती केली. 'जैसी पुष्पामाजी पुष्प मोगरी, परिमळामाजी कस्तुरी, तैशी भाषा माझी साजरी, भाषा मराठी' या शब्दांत फादर स्टीफनसनने मराठी भाषेचं कौतुक केलं.

मराठी माध्यमातून शिकलेली मुलं

स्पर्धेच्या सर्व क्षेत्रात कमी पडतात असे वाटते का ?

अलीकडच्या काळात इंग्रजी भाषेत शिकलं तर त्याला प्रतिष्ठा. जुन्या काळात जसं संस्कृतमधून बोललं की पांडित्य होतं, तसं सध्याचं पांडित्य इंग्रजीत आहे. अगदी ग्रामीण भागातील पालकांचाही आपल्या मुलांनी इंग्रजीत शिकावं, असा आग्रह असतो. इंग्रजीला प्रतिष्ठा आहे, हा शहरी लोकांचा अपसमज आहे आणि तो ग्रामीण भागापर्यंत रुजवला जातोय; पण मराठी माध्यमातून शिकलेली मुलं कोणत्याही क्षेत्रात कमी पडत नाहीत. याची अनेक यशस्वी उदाहरणे देता येतील.

मराठी भाषकांमधील हा न्यूनगंड दूर करण्यासाठी काय उपाय आहे ?

वास्तविक आपल्या देशाची संस्कृती प्राचीन आहे, तत्त्वज्ञान मोठं आहे. मग देशातील उच्चवर्णीय, उच्चशिक्षित पालकांमध्ये असुरक्षिततेची भावना का असावी? माझा मुलगा परदेशात नाही गेला तर दुसरा मार्गच मिळणार नाही, असे त्यांना का वाटते, असा मला प्रश्न पडतो. जपानसारखा दुसऱ्या महायुद्धात बेचिराख झालेला देश राखेतून ताठ मानाने उभा राहिला. आमची भाषा शिकल्याशिवाय तुम्हाला आमचे तंत्रज्ञान मिळणार नाही, असे म्हणतो. मराठी जनांनी आपल्या मुलांना आग्रहाने मराठी शिकवले पाहिजे आणि त्यांना प्रवृत्त केले पाहिजे की, तुम्ही साहित्यांचा अभ्यास संशोधन करा व मराठी भाषेमध्ये मांडा त्यामुळे ते तंत्रज्ञान शिकण्यासाठी लोक तुमच्याकडे आले पाहिजेत. अशा शिक्षणासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न सर्वच स्तरातून केले पाहिजेत.

लोकसाहित्यावर आपण खूप संशोधन, संकलन केले आहे. त्याबद्दल थोडेसे ?

लोकसाहित्याबद्दल म्हणाल तर काही अपसमज आहेत. लोकसाहित्य ग्रामीण, अशिक्षित लोकांचे भूतकाळातील असते असे काही समज आहेत. ग्रामीण भागातील महिलांनी जात्यावर दळण दळत असताना ओव्या लिहिल्या. या सर्वांशी आमचा संबंध नाही असा भाव शहरी लोकांच्याकडे पाहिले की दिसतो. भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेमध्ये करमणुकीचे साधन व पैसे देणारे साधन म्हणून गोंधळ, जागरण, पोवाडा, लावण्या काही अंशी टिकून राहिले आहे. कारण त्यामध्ये गीत, नृत्य, नाट्य, वाद्य आहे. त्या

सगळ्याचा संगम म्हणून ते नृत्यनाट्य सादर होत आहे. मात्र त्यामध्ये धार्मिक भावना, संस्कृतीची गुंफण होती, ते श्रद्धाविश्व गळून पडू नये त्या पार्श्वभूमीवर कलात्मक घटकांचा विकास होण्यासाठी प्रयत्न व्हायला हवेत.

स्त्रीवादी साहित्याबद्दल काय सांगाल ?

स्त्रीवादी जाणिव व्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य. या साहित्यामध्ये निरनिराळ्या क्षेत्रातील सामाजिक प्रश्नांवर व्यापक स्तरावर महिला लिहिताना, व्यक्त होताना दिसत आहेत. आदिवासी, ग्रामीण भागातील महिलाही विशेषकरून लिहिताना दिसत आहेत. लोकसाहित्यातील महिलांचा विचार करता, त्यांच्या लेखनातून महिला पहिल्यापासून खूप हुशार आहेत, असे मला वाटते. आमच्याकडे स्त्रियांबद्दल पुरुष काय म्हणतात त्याचा जास्त विचार झालेला आहे. तथाकथित स्त्रीमुक्तीवादी महिला म्हणते त्याच्यापेक्षा जात्यावर दळण दळणारी बाई जास्त क्रांतिकारी बोललेली आहे हे मी सांगितलं तर तुम्हाला आश्चर्य वाटेल. ती बोलून दाखवत होती फक्त ते ऐकायला कोणी नव्हतं. बहिणाबाईंनी अशिक्षित असूनही अनेक शब्दांच्या व्युत्पत्ती सांगितल्या. संत स्त्रिया आधुनिक कवियित्रींच्या खूप पुढे होत्या.

वाचनसंस्कृती वाढण्यासाठी काय करायला पाहिजे ?

पुस्तकांचे ढीग आणून टाकले म्हणजे वाचन संस्कृती वाढत नाही. माणसांना आतून वाटल्याशिवाय, पोटातून आल्याशिवाय ते ओठावर येणार नाही. माणसांना ज्ञान संपादनाची निकड वाटली पाहिजे आणि ते ज्ञान संपादन, वाचन ज्या मार्गाने होत असेल त्या मार्गाने केले पाहिजे. ऐकून, वाचून किंवा अन्य भाषा शिकून ज्ञानसंपादन केले पाहिजे. कविता, कथा किंवा कादंबरी असे सर्व साहित्यप्रकार आपल्याला वाचायला शिकवतात.

साहित्य क्षेत्रात नव्या पिढीकडून काय अपेक्षा आहेत ?

ग्रामीण भागातील मुलं, मुली नव्याने लिहायला लागली आहेत. पुस्तकं मोठ्या संख्येने प्रकाशित होत आहेत. छोट्या छोट्या गावांमध्ये प्रकाशक पुढे येत आहेत. सुदैवाने काही जणांना स्वखर्चाने पुस्तक प्रकाशित करण्याची आता ऐपत निर्माण झाली आहे. त्यामुळे एकूणच खर्च करण्याचा दृष्टिकोन बदलला आहे. साहित्याच्या दृष्टीने पुस्तके विकत घ्यावीत, स्वखर्चाने पुस्तके प्रकाशित करावीत, असे नव साहित्यिकांना तसेच लोकांना वाटते आहे. यातून पुस्तकाबद्दलची आस्थाच प्रगट होत आहे. ही गोष्ट खरेच समाधानाची आणि तितकीच महत्त्वाची आहे.

शब्दांकन : संप्रदा बीडकर, जिल्हा माहिती अधिकारी, सांगली

गझल मराठी भाषेत आता अशी सामावून गेलेली आहे की, मराठी मनाचे ती एक अंग झाली आहे. तंत्रशुद्ध आशयघन आणि गझलियतने ओतप्रोत अशी गजल सुरेश भटांनी मराठी साहित्याला दिली. हे सगळे खरे असले तरी, भरभरून आपण उचंबळून दाद देऊन गझलला आणि पर्यायाने आम्हा सर्वांनाच तारले ते कद्रदान रसिकांनी... गजलसाठी आता पोषक वातावरण आहे.. सर्वत्र गझलचा बोलबाला आहे.. गझल... आणि मराठीत? असा प्रश्न आता कोणी विचारत नाही... हृदयपार झालाय तो !

अभिव्यक्तीचे माध्यम मराठी गझल...

भिमराव पांचाळे

जाणते ही बाग

माझ्या सोसण्याच्या सार्थकाला

मी इथे हे अमृताचे रोपटे रुजवून गेलो...

सुरेश भटांच्या सोसण्याचे सार्थक झाले. त्यांनी लावलेले गझलचे अमृताचे रोपटे मराठी मातीत नुसते रुजले नाही तर त्याचा महावृक्ष झाला, फांद्या सर्वदूर पसरल्या आणि त्याची गोमटी फळं आज मराठी रसिक चाखत आहेत. भावनांच्या अभिव्यक्तीचे एक सशक्त माध्यम असलेला अनोखा आणि मनभावन काव्यप्रकार त्याच्या सर्व गुणवैशिष्ट्यांसह मराठी भाषेत आणला, रसिकप्रिय केला. मराठी भाषेला गझल या

काव्यप्रकाराचा परिचय करून दिला तो ही माधवरावांनीच. मराठी गझलचा तो आरंभ काळ होता. अशा बिनबुडाच्या विरोधाला व संघर्षाला वैतागूनच त्यांनी आपल्या गझलांजलीत लिहिले असावे -

प्याला भरता तुझ्याच साठी
भाळी रसिका कशास आठी
भासे सुरई जरी इराणी
आहे पण ही इरा मराठी...

माधव ज्युलियन यांनी जमीन (उर्दू भाषेत छंदाला जमीन असेही म्हणतात) तयार केली आणि सुरेश भटांनी गझलचे रोपटे त्या जमिनीत लावले असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

साहित्याचा मुख्य प्रवाह गझल

‘अमृताते पैजा जिंके’ अशी आपल्या भाषेची थोरवी गाणान्यांनी, उर्दूची ती अदब - ‘नजाकत मराठीत येईल का?’ किंवा हायकू, सुनित स्वीकारणान्यांनी, ‘गझल हा परकीय काव्यप्रकार आहे’ असे म्हणणे जरा विचित्र नाही वाटत कां?

ठाणे येथे भरलेल्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात ‘मराठी कवितेवर गझलचे आक्रमण’ अशा शीर्षकाचा परिंसावाद सेतू माधवराव पगडी यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोजित होणे म्हणजे तर गझलच्या दुस्वासाचा कळस होता. कला एकमेकींना पूरक पोषक असतात. त्या आक्रमक वगैरे तर नसतातच असा विचार करत आम्ही मित्र तिथे काल्पनिक चित्र बघत होतो की, गझलचे घोडेस्वार दौडत आले आहेत आणि कवितेला तुडवत आहेत वगैरे... आज हे सगळे खूप विनोदी वाटते. अनेक छोट्या-मोठ्या धारांना आपल्यात सामावून घेणे हा खरे तर मुख्य प्रवाहाचा नैसर्गिक स्वभाव आहे. मग आपल्या साहित्याचा हा कोणता मुख्य प्रवाह आहे जो, मराठी साहित्याचे दालन समृद्ध करणाऱ्या गझलला आजही मानाचे स्थान देत नाही!

जरी या वर्तमानाला कळेना आमुची भाषा
विजा घेऊन येणाऱ्या पिढ्यांशी बोलतो आम्ही...

भटसाहेबांना अपेक्षित असलेल्या विजा घेऊन येणाऱ्या पिढ्या त्यांच्या हयातीतच आल्या. भटांच्या गझलचा हा करिष्मा होय. मिर्जा गालिब यांनीसुद्धा त्यांच्या पिढीच्या अदबनवीसांना वैतागून असेच उद्गार काढले होते की, माझी पेशकश त्यांना दुर्बोध वाटते, ते टीकेचे आसूड ओढतात माझ्यावर, मला

नाकारतात. हे ईश्वरा! आता एवढेच कर की, माझी शायरी कळेल अशी बुद्धी आणि मन त्यांना दे. आणि जर हे शक्य नसेल तर मग मला अशी जुबान तरी दे जी त्यांना कळेल...

या रब ! वो ना समझे है,
ना समझेंगे मेरी बात
दे और दिल उनको, जो ना,
दे मुझको जुबां और...

गालिब आपल्या 'जुबा' वर कायम राहिले म्हणून अमर झाले आणि आम्ही रसिक समृद्ध झालो. गालिब आणि सुरेश भट यांच्या कहनमध्ये फरक इतकाच आहे की, गालिब साहेबांचा वैताग हा वैयक्तिक होता, तर भट साहेबांचा मराठी गझल आपल्या भाषेत रुजावी या आग्रहापोटी होता. गझल मराठी भाषेत आता अशी सामावून गेली की, मराठी मनाचे ती एक अंग झाली आहे. तंत्रशुद्ध आशयघन आणि गझलियत ने ओतप्रोत अशी गझल सुरेश भटांनी मराठी साहित्याला दिली. हे सगळे खरे असले तरी, भरभरून आपण उचंबळून दाद देऊन गझलला आणि पर्यायाने आम्हा सर्वांनाच तारले ते कद्रदान रसिकांनी... गझलसाठी आता पोषक वातावरण आहे.. सर्वत्र गझलचा बोलबाला आहे.. गझल... आणि मराठीत? असा प्रश्न आता कोणी विचारत नाही... हद्दपार झालाय तो!

गझलचा आकृतिबंध मराठी भाषेत प्रस्थापित करून आणि सर्वांगसुंदर अशी गझल लिहून सुरेश भट थांबले नाहीत, तर आपले संपूर्ण आयुष्य देऊन त्यांनी गझलचा प्रसार आणि प्रचार केला. एकल मैफिली करून गझल लोकप्रिय केली. चांगला कवी हा उत्तम गझलकार होऊ शकतो. या त्यांच्याच निरीक्षणानुसार अनेक कवींना त्यांनी गझलकडे वळवले. त्यांना गझलची बाराखडी दिली. अनेकांना प्रत्यक्ष समोर बसवून तर कित्येकांना पत्र आणि फोनद्वारे त्यांची कार्यशाळा घेतली.. अनेक चांगले गझलकार निर्माण केले.. एक पिढी लिहिती केली. 'काफला' नावाच्या पहिल्या प्रातिनिधिक गझल संग्रहाची अनमोल भेट त्यांनी सगळ्या रसिकांना दिली.

गझलमुळे आयुष्याला खरी दिशी

मी मराठी गझलकडे वळलो तो भट साहेबांमुळेच. अमरावतीच्या राजकमल

चौकात त्यांच्याच खुल्या गझल दरबारात त्यांना एकले आणि गझलचे गारुड काय असते याची प्रचिती आली. माझे शास्त्रीय, उपशास्त्रीय संगीताचे शिक्षण, रियाज आणि सादरीकरण सुरू होते. उर्दू गझल, गायन आणि जुबान यामध्येही गती होती. रसिकांना भावणारे आणि त्या काळच्या परिस्थितीत मददगार ठरू शकतील, असे सगळे प्रकार मी तयारीने गात होतो. मात्र मराठी गझलची न मळलेली वाट धरल्यावर सुरुवातीला माझेच यार-दोस्त (अर्थात माझ्या काळजी-पोटीच) कुरबुरायचे की, 'याला भिकेचे डोहाळे लागले. वगैरे! ते काहीही असो, मराठी गझलने माझ्या आयुष्याला दिशा दिली, नव्हे - माझ्या आयुष्याची दिशा ठरवली. माझ्या या आत्मीय, आनंददायी आणि नादावलेल्या प्रवासाचे आता अर्धशतक जवळ आलेले आहे. मैफिली गावून नावलौकिक आणि मानसन्मान मिळण्यासोबतच सुरेश भटांच्या गझल कार्यात आपलाही खारीचा वाटा असावा या भावनेने व नेक इराद्याने हळूहळू काम सुरू केले. गझल आशयप्रधान गायकीवर सतत मनन चिंतन व त्या अनुषंगाने रियाज सुरू होताच, आकृतिबंधाच्या महत्त्वाच्या व आवश्यक गोष्टी पुस्तके वाचून व जाणकारांकडून समजून घेतल्या. खांद्याला खांदा लावून काम करणारे जिवाभावाचे हमसफर भेटले आणि गझल मार्गदर्शन कार्यशाळा, मुशायरे, मैफिली, गझल, संवाद, चर्चा, शिबिरे, प्रातिनिधिक गझल संग्रह, गझलचे छंदशास्त्र इ. प्रकाशने, 'गझल सागर' हे गझलला वाहिलेले पाक्षिक, नवोदित गायकांचा शोध व मैफिली, तरही मुशायरे, उर्दू-मराठी, मिले-जुले मुशायरे, अंधमित्रांसाठी ब्रेल लिपीतील गझल संग्रह असे अनेक लहान मोठे उपक्रम राबवण्याचा सिलसिला सुरू झाला. आधी वैयक्तिक पातळीवरून आणि नंतर 'गझल सागर प्रतिष्ठान'ची स्थापना करून हे कार्य अवरित सुरूच आहे.

मराठी गझलची चळवळ

गझल हा तंत्रानुसारी काव्यप्रकार आहे. गझलरचनेचा आकृतीने हा कळावा यासाठी हे तंत्र समजून घेणे, शिकणे गरजेचे आहे. ते समजले की, गझल लेखनाचा मार्ग प्रशस्त

होतो. हे तंत्र कोणी कसे अवगत करून घ्यावे याचे काही नियम किंवा बंधने वगैरे असू शकत नाहीत, गझल सागर प्रतिष्ठानने महाराष्ट्रभर शंभरच्या वर कार्यशाळा घेतल्या. गझलच्या आकृतिबंधाचे तंत्र माहिती करून देणे हाच एकमेव उद्देश होता. प्रिंट मिडियामधील लेख, मुलाखती, बातम्या असोत किंवा दृश्य माध्यमांवरील माझ्या मैफिली, मुलखती, चर्चा असोत, विषय एकच-मराठी गझल!, मिशन एकच - मराठी गझल! ध्यास एकच - मराठी गझलची चळवळ उभी राहावी!

गझल या विषयावर लोकसत्ता, सकाळ, बेळगाव तरुण भारत, लोकप्रभा, पुण्यनगरी इत्यादींमध्ये स्तंभलेखन केले.

गझलच्या संमेलनाला आलेल्या हजारो जाणकार वाचक रसिकांसमोर गझल पेश करण्याची संधी मिळाली, तर मराठी गझलच्या प्रचार आणि प्रसाराला गती मिळेल हाच केवळ उद्देश होता. त्यावेळी मानधनाची अपेक्षा मुळीच नव्हती; पण अर्ज-विनंत्या तरी किती करायच्या? मनात सतत विचार घोळत होता. यापेक्षा आपला मंच आपणच का निर्माण करू नये! आपल्या मराठी गझलचेच संमेलन का आयोजित करू नये! समविचारी दोस्तांशी चर्चा, विचार-विमर्श केला. विचार पक्का झाला आणि पहिले अखिल भारतीय मराठी गझल संमेलन मुंबई येथे २००१ साली आयोजित केले. संमेलन खूप यशस्वी झाले. २०१८ पर्यंत विविध ठिकाणी ९ संमेलने घेतली.

गझल संमेलनाबद्दल एक खास बात अशीही सांगता येईल.

कथा, कविता, कादंबरी इत्यादी साहित्य प्रकारांचे मिळून एक संमेलन आयोजित होत असते. आणि इथे - साहित्याचा एक प्रकार म्हणजे काव्य आणि काव्याच्याही अनेक प्रकारांपैकी एक म्हणजे गझल. साहित्याच्या एका उपप्रकाराला-गझलला वाहिलेले हे अखिल भारतीय स्तरावरील संमेलन म्हणजे एक ऐतिहासिक मिसाल होय.

गझलियत ही एक अनुभूती

गझलियत ही एक अनुभूती आहे, गझल रचनेची प्राणशक्ती आहे. सर्जक आणि रसिक या दोघांनाही ती अंतर्बाह्य शहारून टाकते. एखाद्या परिभाषेत तिला निबद्ध करणे म्हणजे

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली**
२०२५

केवळ अशक्य! गझलियत ही एक अनुभूती आहे, गझल रचनेची प्राणशक्ती आहे. सर्जक आणि रसिक या दोघांनाही ती आंतरबाह्य शहारून टाकते. एखाद्या परिभाषेत तिला निबद्ध करणे म्हणजे केवळ अशक्य! गझलच्या कार्यशाळा घेण्यावर टीका अशी होत होती की, कार्यशाळेत कधी गझलकार निर्माण होतात का? आमचे म्हणणे सुद्धा हेच होते आणि आहे की, कार्यशाळेत गझलकार तयार होत नाहीत, हे खरे असले तरी गझलकार म्हणून घडण्याच्या प्रक्रियेमध्ये अडथळे मात्र नक्कीच दूर होऊ शकतात. जाणकारांना आणि ख्याख्या गझलकारांना पुरेपूर माहीत असते की, गझलचे तंत्र अवगत झाले म्हणजे गझल लिहिता आली असे होत नाही. तेथून खरे तर सुरुवात होते गझल लेखनाला, गझलकार म्हणून घडण्याच्या प्रक्रियेला. यथावकाश तंत्राचा सराव होतो आणि त्यानंतर उरतो तो केवळ ध्यास उत्तम गझल लेखनाचा. हे ज्याला समजते त्यालाच गझल साधते आणि ती साधली की गझलेत गझलियत अवतरते.

इंटरनेटच्या या वेगवान जगात फेसबुक, व्हॉट्सअप इ. समाज माध्यमांनी एक विशाल अवकाश उपलब्ध करून दिलेला आहे. आपले विचार, आपली कला घेऊन कुणालाही यावर सहज व्यक्त होता येते.

हे खूप उपयोगी व फायद्याचे असले तरी गझलच्या बाबतीत नुकसानकारक सुद्धा असल्याचे जाणवले. काही चांगले गझलकार या माध्यमांमुळे सापडतात, तर बरेचसे घाईत असणारे सुद्धा भेटतात. गझल कागदावर उत्तरली रे उत्तरली की कधी एकदा माध्यमावर टाकतो आणि वाहवा मिळवतो-ही ती घाई...

तोलामोलाचा मिसरा मिळून शेर परिपूर्ण होईपर्यंत महिनोमहिने वाट बघणारे गझलचे खलिफा सुरेश भट व त्यांच्या मार्गावरून चालणारे चांगले गझलकार ठाऊक

असल्यामुळे ही घाई जरा खटकते एवढेच.

'नसीम' रिफयत ग्वालियरी, भटसाहेब, 'अब्बास' 'दाना' अशा अनेक शायरांच्या कायम संपर्क व चर्चेतून खूप चांगल्या गोष्टी कळायच्या. गोषवारा हाच असायचा की, चांगला शायर व्हायचे असेल आणि आपल्या लेखनात निखार यायचा असेल तर आपणच आपले टीकाकार होऊन आपली रचना तपासली पाहिजे. जेष्ठ शायरांकडून - उस्तादांकडून (इस्लाह) परिष्करण करून घेतले पाहिजे. आस्वाद घेत इतरांच्या रचना वाचणे, इतरही चौफेर वाचन करणे, मनन, चिंतन, निरीक्षण या सगळ्या गोष्टी म्हणजे रियाजचाच हिस्सा आहेत. आपण पुढे जात असताना धडपडणाऱ्यांना हात देणे म्हणजे चळवळीला हातभार लावण्यासारखेच आहे आणि यासारखा आनंदही दुसरा नाही...

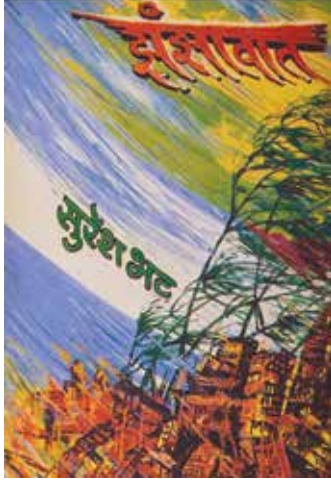
ते लोक होते वेगळे, घाईत
जे गेले पुढे

मी मात्र थांबून पाहतो, मागे
कितीजण राहिले....

फारसी-उर्दूच्या तुलनेत आपली मराठी खूप लहान आहे गझल. याचा सकारात्मक अर्थ असाही घेता येईल की, मोठे व्हायला आपल्याला खूप वाव आहे. गझल मोठी झाली की, आपणही मोठे होऊ. मराठी गझलच्या विकासकार्याला आपण सर्वांनी हातभार लावायला हवा. गझल सागर

प्रतिष्ठाननंतर अनेक मित्रांनी वैयक्तिकरीत्या आणि लहान मोठ्या संस्था सुरू करून मुशायरे वगैरे आयोजित केले. खूप सकारात्मक गोष्ट आहे ही. समाजातील सर्व व्यक्ती, संस्था आपापल्या परीने गझलच्या प्रचार-प्रसाराचे कार्य करत आहेत. अपेक्षा एवढीच आहे की, हे कार्य ईर्ष्यावृत्तीने, अभिनिवेशाने न करता गझलवरील श्रद्धेने, कर्तव्यभावनेने व नेक इराद्याने करावे.

गझलच्या महासागरातील आपण एक कतरा आहोत हे कधीही विसरू नये. इथे 'ग' गझलचा असतो. तो गणपतीचा अथवा गलबताचाही असू शकेल; पण 'ग' गर्वाचा असू शकत नाही.

या माझ्या गझलेच्या आयुष्यात मी अनेक चढ उतार पाहिले, घटना - दुर्घटना साक्षीभावाने अनुभवल्या, गझल चळवळीसाठी मनोभावे काम केले, हजारो मैफिली केल्या, अनगिनत चाहते आणि जिवाला जीव देणारे मित्र कमावले, असंख्य मान-सन्मान व पुरस्कार मिळवले, सन्मानचिन्हांनी घर अक्षरशः भरून गेले. मैफिलीसाठी संपूर्ण महाराष्ट्र पिंजून काढला, जवळजवळ संपूर्ण देशभर फिरलो. मराठी गझलचा झेंडा खांद्यावर घेऊन जगातल्या अनेक देशांमध्ये गेलो.

महाराष्ट्र शासनाने राज्य पुरस्कार देऊन गौरवताना मराठी गझलचा अंतर्भाव उपशास्त्रीय संगीतात केला व नावापुढे पंडित ही उपाधी लावली...

माझी गझल गायकी व गझलकार्य यावर राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठातून नांदेडच्या राहूल भोरे याने पीएच.डी. मिळवली. सुरेश भटांचे महाराष्ट्रातील पहिले स्मारक माझ्या गावी-आष्टगावला 'गझलकार सुरेश भट ग्रंथालय व सार्वजनिक वाचनालय' या नावाने उभारण्यात मला यश आले, याचा मला जास्त आनंद आहे. साक्षात सुरेश भटांनी 'गझल नवाज' हा खिताब दिला. जिन्दगी निहाल झाली. आनंद देणाऱ्या आणि जगणं समृद्ध करणाऱ्या या घटना घडल्या त्या केवळ गझल सोबत होती म्हणून... और जीने को क्या चाहिए ?

प्रेमात मी गझलच्या, प्रेमात गझल माझ्या
ही एकमेव ओळख माझी जगात आता...

ऐ गझल ! तेरा शुक्रिया...

(लेखक प्रसिद्ध मराठी गझलकार आहेत.)

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांच्या पहिल्या सार्वजनिक व्याख्यानाची नोंद आढळते ती सन १९२३-१९२४ ची. शेवटचे व्याख्यान मिळते १९९४चे. त्यांच्या व्याख्यानांचा कालखंड सुमारे सात दशकांचा. या काळात त्यांची अनेक व्याख्याने झाली असतील, परंतु संहितेच्या रूपात उपलब्ध होणारी भाषणे दोनशेहून अधिक आहेत. काही संक्षिप्त, कात्रणरूप आहेत; पण ज्यांना पूर्ण संहितारूप (लिखित/प्रकाशित) भाषणे म्हणता येतील अशी व्यक्ती व विचारकेंद्रित सुमारे ८१ भाषणे हाती आली.

व्याख्यानव्रती : लक्ष्मणशास्त्री जोशी

डॉ. सुनीलकुमार लवटे

'तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी समग्र वाङ्मय' प्रकल्पाच्या या संकलन, संपादन, प्रकाशन प्रकल्पात त्यांचाच विचार करण्यात आला आहे. यापैकी त्यांचे जे सहा-सात भाषणसंग्रह प्रसिद्ध आहेत, त्यात ३६ वर भाषणे आहेत. असंकलित संहिता भाषणे ४३ च्या घरात आहेत.

विषयवैविध्य

या भाषणात विषयवैविध्य आहे. तर्कतीर्थांचा व्याख्यानपट हा अनेकविध शास्त्रांमध्ये त्यांची असलेली गती सिद्ध करणारा ठरतो. मानसशास्त्र, तर्कशास्त्र, मानववंशशास्त्र, इतिहास, राज्यशास्त्र, गणितशास्त्र, विज्ञान (भौतिक, जीव) इ.

शास्त्रांवर आधारित त्यांची भाषणे त्या शास्त्रांसंबंधी तर्कतीर्थांचा व्यासंग, अभ्यास, संशोधन, वाचन सिद्ध करणारी आहेत, शिवाय त्या शास्त्रांचा अन्य ज्ञान-विज्ञानाशी अन्वय जोडून ते करत असलेले विवेचन वाचताना लक्षात येणारी गोष्ट अशी की, ते पुस्तक पंडिती मांडणी न करता नेहमी स्वतःच्या चिंतन, मननातून आलेले विचार व्यक्त करीत असल्याने त्यांची भाषणे नेहमीच विचारणीय वाटत आली आहेत,

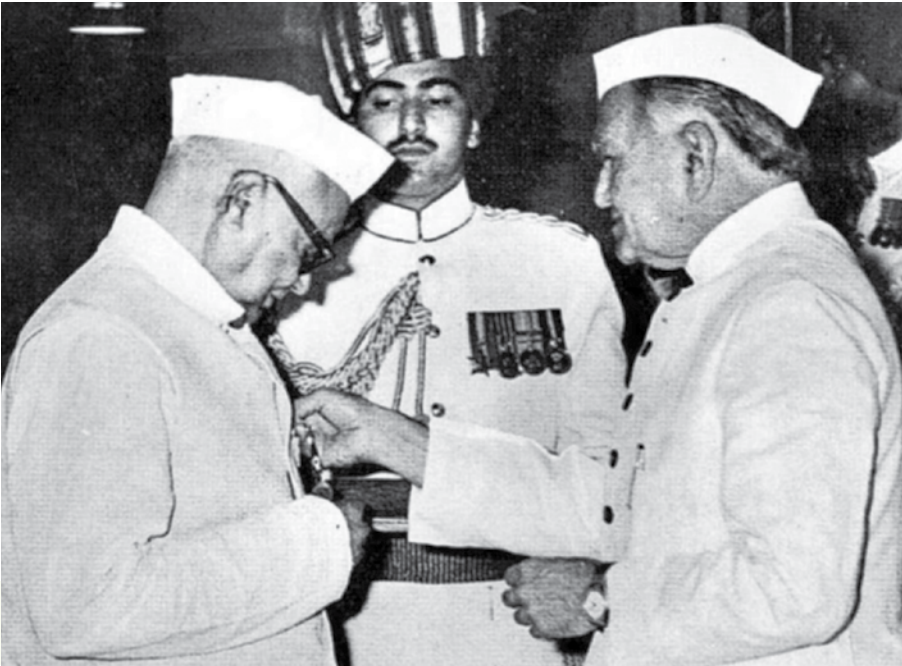
तीच गोष्ट तत्त्वज्ञानाची. तर्कतीर्थ हे मूलतः धर्मशास्त्राचे अभ्यासक असल्याने वेद, उपनिषद, षड्दर्शने, न्यायमीमांसा इ.मध्ये त्यांना रस नि रुची होती. वाद-विवाद हा त्यांच्या आवड नि स्फूर्तीचा विषय, वादविवादात प्रारंभीच्या काळात हिरिरीने ते भाग घेत. द्वैतवाद, अद्वैतवाद,

लक्ष्मणशास्त्री जोशी

विशिष्टाद्वैतवाद, मायावाद, केवलाद्वैतवाद, बुद्धमत, जैनमत इ. सारख्या तत्त्वज्ञानावर जसे त्यांनी विपुल लेखन केले आहे, तसेच आपल्या अनेक भाषणांतून त्यांनी उपरोक्त वाद नि मतांची मांडणी करून त्यावर साक्षेपी विवेचन केल्याचे दिसून येते. भाषणांमध्ये मार्क्सवाद, गांधीवाद, रायवाद, नवमतवाद इ. वरील त्यांचे विवेचन त्यांना सनातन विचार प्रवाहांइतकेच आधुनिक विचारधारांचे आकर्षण आणि रस असल्याचे सूचित करतात.

साहित्य, काव्य, रससिद्धांत, समीक्षा, कवी, अभिजात साहित्याचे भाषांतर या विषयांवरील त्यांची व्याख्याने त्यांना बहुश्रुत ठरवणारी आहेत. संस्कृत, मराठी, इंग्रजी, हिंदी भाषांमध्ये त्यांनी केलेली भाषणे त्या भाषांवरील तर्कतीर्थांचे प्रभुत्व सिद्ध करणारी आहेत. महाराष्ट्राबाहेर बनारस, कलकत्ता, अहमदाबाद, हैदराबाद, नवी दिल्ली येथे जशी

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली**
२०२५

त्यांनी भाषणे दिली, तशी अमेरिका, रशियामध्येही. महात्मा गांधी, कार्लमार्क्स, बा. भ. बोरकर, प्रा. बा. सी. मर्ढेकर त्यांनी वाचला होता. तसाच टागोर, बर्टॉर्ड रसेल, रेनॉ, कॉम्प्ट, फ्रान्सिस बेकन, रेन देकार्त, मॉरिस कोहेन, जॉन ड्युई इ. विचारकांचे त्यांचे वाचन व्याख्यानांना रंगत आणत. श्रोत्यांना निरंतर नवं ऐकवण्याचा ध्यास त्यांना चिरंजीव अभ्यासक, चिंतक, संशोधक बनण्यास उद्युक्त करत राहायचा. ते केवळ संदर्भ देऊन थांबत नसत, तर उदाहरणे आणि उद्धरणांनी त्यांची भाषणे समृद्ध आहेत. त्यातही तुलनात्माक विवेचन करत ते आपल्या भाषणांत आपले निष्कर्ष मांडत. म्हणून त्यांची भाषणे श्रोत्यांना मार्गदर्शक आणि दिशादर्शक ठरायची.

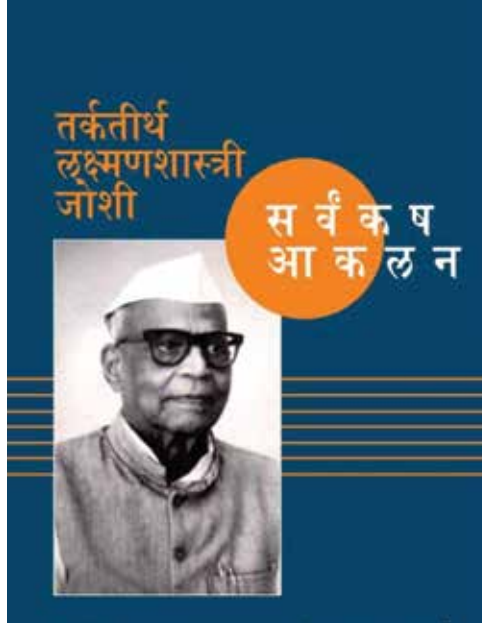
तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी महात्मा फुले, महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक यांच्या 'गीतारहस्य'मधील कर्मयोग, शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, कवी बा. भ. बोरकर, बालकवी, संत रामदास प्रभूतिंवर भाषणे दिली. या भाषणांतून त्या व्यक्तींच्या जीवन, कार्य, विचारांची महती स्पष्ट करत नवी मांडणी केली. व्यक्ती आणि विचार यांचा अन्वय लावत तर्कतीर्थ त्या व्यक्तिमत्त्वातील कितीतरी नवे पैलू श्रोत्यांच्या निदर्शनास आणत. अगदी अभ्यासू, जिज्ञासू, व्यासंगी श्रोतेही त्यांच्या नव्या मांडणीने विस्मित होत आपल्या प्रतिक्रिया लेखरूपाने व्यक्त करताना दिसतात. के. ल. दमरी, दि. के. बेडेकर, श्याम भट, रा. ना. चव्हाण, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा गांधी, एम. एन. रॉय, प्रा. व. वि. आकोलकर, यशवंतराव चव्हाण, द्वा. भ. कर्णिक प्रभूति मान्यवर यासंदर्भात नोंदविता येतात.

भाषणांचे स्वरूप

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी दिलेली बहुसंख्य भाषणे ही पूर्वनियोजित, विधिवत, निमंत्रण देऊन, पूर्वतयारीला वेळ देऊन योजलेली असत. अधिकतर व्याख्याने विद्यापीठांच्या वार्षिक व्याख्यानमाला, वसंत व्याख्यानमाला, स्मृतिव्याख्याने, आकाशवाणी, साहित्य संमेलने, परिषदा, चर्चासत्रे, महोत्सव यामध्ये दिलेली दिसून येतात. त्यातूनही त्यांचा श्रोतृसमूह बुद्धिजीवी वर्गातील अधिक असत; पण त्यांची जी राजकीय व्याख्याने

चळवळी, निवडणुका, प्रसार-प्रचार इ. उद्देशानी झाली, त्यांचा श्रोतृवृंद सर्वसामान्य नागरिक असत. याचाच अर्थ ते आमजनतेचे जसे प्रिय वक्ते होते, तसेच अभिजनवर्गाचेही, त्यामुळे साध्या साध्या प्रकाशन, उद्घाटक, स्वागताध्यक्ष, प्रमुख पाहुणे म्हणून झालेली भाषणे तर असंख्य आहेत.

साहित्यिक तर्कतीर्थ म्हणून त्यांच्या ग्रंथसंपदेची जी सूची पुढे येते, त्यातील अधिकांश ग्रंथ म्हणजे त्यांचे भाषणसंग्रहच आहेत. त्यांना मिळालेला मराठीसाठीचा पहिला साहित्य अकादमी पुरस्कारही. 'वैदिक संस्कृतीचा विकास', 'हिंदुधर्माची समीक्षा', 'ज्योति-निबंध', 'आधुनिक मराठी साहित्याची समीक्षा आणि रससिद्धांत',

'सर्वधर्मसमीक्षा', 'शिखांचा पंथ व इतिहास', 'अद्य शंकराचार्य जीवन आणि विचार' व 'साहित्याचे तर्कशास्त्र' या ग्रंथांना तर्कतीर्थांनी प्रस्तावना लिहून भाषणांविषयीची आपली धारणा आणि भूमिका स्पष्ट केली आहे. काही संग्रहातील भाषणे नंतर मजकुरांची भर घालत अद्ययावत केलेलीही दिसतात. यातून तर्कतीर्थांची निरंतर ज्ञानलालसा स्पष्ट होते.

तर्कशुद्ध मांडणी

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांची भाषणे विवेचक, तर्कसंगत असत. मांडणीची

योजना स्वाध्यायाधारित असायची. भाषणात आत्मविश्वास असायचा; पण अभिनिवेश नसायचा. भाषणात नवे देण्याची धडपड असायची. तर्कशुद्ध मांडणी आणि बिनतोड निष्कर्ष हे त्यांच्या भाषणाचे वैशिष्ट्य असे. प्रबोधन हा त्यांच्या भाषणांचा उद्देश असायचा. व्याख्या, उद्धरणे, सुभाषिते, श्लोक, ऋचा इ. मुखोद्गत असल्याने त्यांच्या भाषणांना एखाद्या धर्मोपदेशक, चिंतक, तत्त्वज्ञाचे रूप घेऊन जायचे. सुश्राव्य गायनाप्रमाणे श्रोत्यांना मंत्रमुग्ध आणि मोहीत करण्याची तर्कतीर्थांची वक्तृत्वकला अनुभवसंपन्न आणि कसलेल्या कलाकाराची करामत वाटायची. विस्मित करणारी प्रजा नि गूंग करणारी प्रतिभा यांच्या संगमाने त्यांची भाषणे नेहमी श्रोत्यांवर गारूड करत राहत. त्यांच्या भाषणात विज्ञान आणि अध्यात्म यांचा सुंदर मिलाफ असायचा. शास्त्री आणि तर्कपंडित अशा रसायनाचे त्यांचे वक्ता म्हणून असलेले व्यक्तिमत्त्व नेहमी शास्त्रास शस्त्र बनवण्यास तत्पर नि सज्ज असायचे. त्यांची अधिकांश भाषणे पूर्वलिखित असत. त्यामुळे अनेक भाषण पुस्तक रूपात आढळतात तशी ती लेखरूप प्रकाशित झालेली दिसतात. वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकांमधून त्यांच्या भाषणांना निरंतर प्रसिद्धी मिळालेली आहे. अनेक दिवाळी अंकांमधील परिसंवादात तर्कतीर्थांची हुकमी उपस्थिती विचारवंतांच्या श्रेणीत विराजमान करणारी होती.

विसाव्या शतकातील गांधी युगाबरोबर किंवा पहिल्या महायुद्धानंतरचा सुमारे सात दशकांचा काळ हा तर्कतीर्थांच्या वक्तृत्वाचा काळ होय. त्यातील स्वातंत्र्यपूर्व काळ

त्यांच्या या केलेल्या विकासाचा काळ मानला, तर स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्य निर्मितीनंतरचा काळ त्यांच्या भाषणांचे सुवर्णयुग म्हणता येईल. सन १९५४ चे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, दिल्लीचे अध्यक्षपण नि पाठोपाठ सन १९५५ ला त्यांच्या 'वैदिक संस्कृतीचा विकास' भाषण संग्रहास लाभलेले मराठीचे पहिले साहित्य अकादमी पारितोषिक, यामुळे तर्कतीर्थ मराठीच्या नामवंत नि मान्यवर साहित्यिकांच्या पंक्तीत विराजमान झाले. त्यानंतर ते महाराष्ट्राचेच नव्हे, तर देशातील विचारवंत वक्ते म्हणून गणले गेले. तो काळ (जीवनाचा उत्तरार्ध) व्याख्याने म्हणून समाजावर प्रभाव टाकण्याचा कालखंड होय.

सृजनसंवादी भाषणे

तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांनी भाषणांकडे सृजन साधना म्हणून पाहिले. त्यांची अधिकतर भाषणे पूर्वतयारीने होत. भाषण करण्यापूर्वी ते टिपणे काढत. वाचन करीत. संदर्भाची जुळवाजुळव करीत. विनातयारीची भाषणे उथळ होतात असे त्यांचे म्हणणे होते. भाषणांनंतर त्यांनी आपली अनेक भाषणे लिहून काढली. बोललेले लिहिण्याचा आणि लिहिलेले प्रकाशित करण्याचा प्रघात त्यांनी बऱ्याचदा

पाळल्यामुळे आपणापुढे त्यांच्या शंभरएक भाषणांच्या पूर्ण संहिता उपलब्ध असून, इतकी काटेकोर शिस्त पाळणारे ते महाराष्ट्रातले पहिले वक्ते असावेत. त्यांच्या भाषणांचा साहित्य, भाषा, भाषणकला, शैली, मांडणी इ. अंगांनी संशोधनपर शिस्त नि पद्धतीने शास्त्रीय अभ्यास होण्याची गरज आहे.

तर्कतीर्थांच्या व्याख्यानांचा उगम आणि विकास हा वादविवादाच्या प्रसंगाने होत राहिला. त्यांचा पाया वादविवाद राहिल्याने त्यावर उभे त्यांचे वक्तृत्व है विचारप्रवण होत राहिले. वक्ते म्हणून तर्कतीर्थ प्रवचक न होता प्रबोधक बनले, याचे कारण त्यांनी भाषणांकडे ज्ञानोपासना, ज्ञानसाधना म्हणून पाहिले. ते मूलतः शास्त्रीय, पंडित असल्याने त्यांना शास्त्रीय, तात्त्विक विषयांवर भाषणे देणे आवडत असे. त्यांची ही मौखिक मुशाफिरी एक गंभीर असा सृजन संवाद असायचा, त्यांचे विचार, वाचन, चिंतन, मनन, चर्चा, वादविवादातून प्रगल्भ होत गेले, तसे वक्तृत्वही, देशभक्ती आणि धर्मश्रद्धा या त्यांच्या भाषणांच्या मुख्य प्रेरणा होत्या. त्यामुळे त्यांची अधिकांश भाषणे या विषयवर्तुळात घुटमळताना आढळतात. ते

फड गाजवणारे शब्दप्रभू वक्ते नसले तरी त्यांची सर्वच भाषणे सभा जिंकणारी ठरायची. त्यांच्या भाषणांची मदार शब्दसौंदर्य, लालित्य यापेक्षा वैचारिक प्रगल्भतेवर असायची. प्रतिपाद्य विषय मनोज पद्धतीने सादर करण्यावर त्यांचा भर आणि लक्ष असायचे, भाषणांतून श्रोत्यांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याच्या तळमळीमुळे त्यांच्या भाषणांकडे समाजमाध्यमे, शासन, बुद्धिजीवी शिकवण आणि शिकवणी (Lesson and Learning) म्हणून पाहत.

भाषण शैली

तर्कतीर्थांची भाषणे पुस्तकी नसत, वक्ता नि श्रोता यांमधील ते हृदगत असे. 'हे हृदयिचे ते हृदयी' असा भाव त्यात भरून असायचा, भावनिक आवाहनापेक्षा वैचारिक आव्हान करणारी त्यांची भाषणे मोहक असायची. ती एक बौद्धिक मेजवानी ठरायची. तर्कतीर्थ आपल्या भाषणांतून श्रोत्यांना नवी जीवनदृष्टी प्रदान करत असत. शैली म्हणून ती विचारविश्लेषक होत. तुलना, इतिहास, तर्क, तत्त्वज्ञान इ. मुळे त्या भाषणांना तत्त्वमीमांसा, चिकित्सा, समीक्षा असे रूप आल्याने त्यांची शैली प्रबोधनपर होऊन जायची. आपल्या भाषणांतून ते संज्ञा, संकल्पना, व्याख्या, उद्धारणे यांच्या ज्या फेकी करीत, फैरी झाडत त्यामुळे त्यांच्या व्याख्यानांना एकप्रकारची वैचारिक धार येत असे. आपल्या भाषणातून पूर्व आणि पश्चिम अशी तुलना करीत विकासाची नवी क्षितिजे, श्रोत्यांना दाखवत असत. नवं मिळण्या- मिळवण्याची आकांक्षेने, उत्सुकतेने श्रोते तर्कतीर्थांच्या व्याख्यानांना गर्दी करीत, भाषणातील त्यांचे दृष्टांत, उदाहरणे, चपखल असत. बिनतोड तर्क त्यांच्या भाषणशैलीचा अंगभूत भाग असायचा. ते वक्ते असण्यापेक्षा व्याख्याते म्हणून पुढे येत. व्याख्यात्यास साजेसा त्यांच्या व्याख्यानांचा बाज असायचा.

(तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
समग्र वाङ्मय खंड-२, भाषणसंग्रह
(व्यक्ती व विचार) प्रस्तावना अंश)

(लेखक हे ज्येष्ठ साहित्यिक आहेत.)

संमेलने आवश्यक असतात वाङ्मयीन पर्यावरणासाठी. साहित्याचे वाचक कुठल्याही गावात, शहरात मर्यादितच असतात. वाचनालयाचे सदस्य आणि साहित्याचे वाचक हे पुन्हा वेगवेगळे वर्ग आहेत. जे वाचनालयाचे सदस्य असतात आणि नियमित वाचत असतात त्यांना एकूण साहित्य व्यवहाराविषयी आस्था असतेच असे नाही. त्याशिवाय ज्यांचा साहित्याशी काही संबंध येत नाही, अशी वेगवेगळ्या क्षेत्रातली मंडळी मोठ्या संख्येने असतात. संमेलनांच्या निमित्ताने साहित्याचा परीघ विस्तारित करता येत असतो. साहित्याच्या परिघात नसलेल्या माणसांना त्यात समाविष्ट करून घेणे शक्य होते. एकूण साहित्यव्यवहारासाठी ते फायद्याचेच असते.

साहित्य संमेलनाच्या देशा!

डॉ. विजय चोरमारे

साहित्य संमेलनांतून साहित्याचे काहीही भले होत नाही, असे मानणारी अनेक साहित्यिक मंडळी आहेत. त्यांचे म्हणणे एकवेळ गृहीत धरले, तरीसुद्धा साहित्य संमेलनांची उपयुक्तता कमी होत नाही. मोठ्या संमेलनांना नावे ठेवणारी मंडळी मग उगाच काहीतरी बोलायचे म्हणून छोटी छोटी संमेलने व्हायला पाहिजेत, तिथे साहित्याची गंभीरपणे चर्चा होत असते अशी भोंगळ विधाने करत असतात. मोठ्या संमेलनात गंभीर चर्चा

होत नाहीत, हे जसे अर्धसत्य आहे तसेच छोट्या संमेलनांतून गंभीर चर्चा होतात हेसुद्धा अर्धसत्य आहेत.

संमेलनांचे ठिकाण, त्याच्या आयोजनात आणि कार्यक्रमाची रूपरेषा ठरवण्यात सहभागी असलेल्या लोकांच्यावर संमेलनाचा आशय अवलंबून असतो. संमेलनाच्या आयोजनात गंभीर प्रकृतीची माणसे असली तरी अगदी ग्रामीण भागातल्या संमेलनात तेथील रसिकांचा विचार करावा लागतो. त्यांच्या अभिरुचीला पचतील अशाच वक्त्यांची आणि विषयांची निवड करावी लागते. सुरुवातीच्या काळात लोकांच्या

रंजनावर भर द्यावा लागतो. कथाकथनासारख्या कार्यक्रमांतून लोकांच्यात ऐकण्याची गोडी निर्माण करावी लागते. वक्ते ठरवतानाही श्रोत्यांच्या प्रकृतीचा विचार करावा लागतो आणि त्यानुसार काही तडजोडी कराव्या लागतात. अशावेळी साहित्य संमेलनांचा दर्जा घसरला अशी ओरड करण्यात अर्थ नसतो. अशावेळी एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवीय की, साहित्य संमेलन आयोजित करणाऱ्यांमधले २५ टक्के लोक भाबडेपणाने काहीही करत असले तरी ७५ टक्के लोक गंभीरपणेच साहित्य व्यवहाराकडे पाहणारे असतात. संमेलनाचा सगळा व्याप ते अंगावर घेत असतात. त्यामागेही त्यांची साहित्यासंदर्भातील आस्था आणि जिज्ञाळा हाच भाग असतो. असे असले तरी साहित्य संमेलन घेण्याची गरज आहे का, असा प्रश्न विचारणारे पुढे येणार नाहीतच असे नाही, तर संमेलने आवश्यक असतात वाङ्मयीन पर्यावरणासाठी. साहित्याचे वाचक कुठल्याही गावात, शहरात मर्यादितच असतात. वाचनालयाचे सदस्य आणि साहित्याचे वाचक हे पुन्हा वेगवेगळे वर्ग आहेत. जे वाचनालयाचे सदस्य असतात आणि नियमित वाचत असतात त्यांना एकूण साहित्य व्यवहाराविषयी आस्था असतेच असे नाही. त्याशिवाय ज्यांचा साहित्याशी काही संबंध येत नाही अशी वेगवेगळ्या क्षेत्रातील मंडळी मोठ्या संख्येने असतात. संमेलनांच्या निमित्ताने साहित्याचा

परीघ विस्तारित करता येत असतो. साहित्याच्या परिघात नसलेल्या माणसांना त्यात समाविष्ट करून घेणे शक्य होते. एकूण साहित्यव्यवहारासाठी ते फायद्याचेच असते.

अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन

संमेलन संस्कृतीमधील सर्वात महत्त्वाच्या आणि महाराष्ट्राचा प्रमुख सांस्कृतिक उत्सव मानला जातो तो म्हणजे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन. १८८५ साली मराठी ग्रंथकार सभेचे अधिवेशन म्हणून त्याची सुरुवात झाली आणि १४० वर्षे ही परंपरा नुसती टिकून नाही, तर वर्षानुवर्षे अधिक व्यापक बनताना दिसते. दरवर्षी अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे आयोजन करणे ही सोपी गोष्ट नसते. दोन-तीनशेची क्षमता असलेल्या छोट्याशा सभागृहात कार्यक्रम आयोजित करायचा म्हटले तरी त्यासाठी किती यातायात करावी लागते, हे संबंधित आयोजकांनाच ठाऊक असते. एखाद्या कुटुंबाकडे त्यांच्या संपूर्ण आयुष्यात एखादाच लग्नसमारंभ असतो. पाचशेपासून पाच हजारपर्यंत पत्रिका असलेला हा समारंभ निभावता निभावता संबंधितांची पार त्रेधा उडत असते. अशा काही गोष्टींचा विचार केला, तर दोन-तीनशे निमंत्रित पाहुणे, शे-दीडशे प्रकाशक आणि लाखभर लोक जिथे जमत असतात अशा साहित्य संमेलनाचे दरवर्षी आयोजन करणे, यासाठी किती पातळीवर यंत्रणा उभी करावी लागत असेल याची कल्पना केलेली बरी. गेली पंचवीसेक वर्षे संमेलनाचा पसारा खूपच वाढला आहे. संमेलनाची जबाबदारी घेणारी स्थानिक संस्था असते आणि तिथले लोक सगळी तयारी पाहत असतात हे खरे असले तरीही महामंडळाला सगळ्यावर देखरेख ठेवावी लागत असते. स्थळ निश्चित करण्यापासून संमेलन पार पडेपर्यंतच्या सगळ्याची रूपरेषा ठरवून ते पार पडेपर्यंतची जबाबदारी असते. स्थानिक संयोजक, निमंत्रित साहित्यिकांपासून ते राजकीय नेत्यांपर्यंतचे सगळे मान-पान सांभाळावे लागतात. या सगळ्याची नोंद प्रसारमाध्यमे कधीच घेताना दिसत नाहीत. किमान सहा महिने तयारी सुरू असलेले तीन दिवसांचे भव्य

संमेलन पार पाडूनही चार कौतुकाचे शब्द लिहिले-बोलले जात नाहीत. उलट आयोजनातील त्रुटीच जगासमोर मांडल्या जातात.

अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाच्या अध्यक्षपदी विदर्भ साहित्य संघाच्या डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांची निवड झाल्यानंतर त्यांनी संमेलनाची कोटीची उड्डाणे जमिनीवर आणण्याचा प्रयत्न केला. मराठवाडा साहित्य परिषदेकडे महामंडळाचे अध्यक्षपद गेल्यानंतर प्राचार्य कौतिकराव ठाले-पाटील यांनी उस्मानाबाद संमेलनाच्या निमित्ताने राजकीय प्रभावापासून दूर राहून संमेलन यशस्वी करता येते हे दाखवून दिले. शेवटी हे सगळे प्रयोग आहेत. ज्या गोष्टी शक्यच नाहीत, असे म्हटले जायचे त्या शक्य करून दाखवण्याचे प्रयोग. याचा अर्थ पुढची सगळी संमेलने अशीच व्हावीत असा नव्हे.

स्थानिक परिस्थितीवर अनेक गोष्टी अवलंबून असतात. गेल्या १४० वर्षांत ९७ संमेलने पार पडली आहेत. या वर्षांचा उल्लेख एवढ्यासाठीच की, संमेलन सुरू होऊन बराचसा कालावधी लोटला आहे. ग्रंथकार सभेचे पहिले अधिवेशन म्हणजेच पहिले साहित्य संमेलन. या ग्रंथकार सभेच्या अधिवेशनाचे निमंत्रण महात्मा जोतीराव फुले यांना देण्यात आले होते. त्यावेळी जोतीरावांनी ग्रंथकार सभेला एक पत्र लिहिले. साहित्य संमेलनाच्या इतिहासात डोकावताना हे पत्र खूप महत्त्वाचे ठरते. आजही साहित्यसंमेलनाच्या आशयाची चिकित्सा करताना या पत्राचाच आधार घ्यावा लागतो, इतके ते महत्त्वाचे आहे.

इतर साहित्य संमेलने

अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाशिवाय महाराष्ट्र साहित्य परिषद, मराठवाडा साहित्य परिषद, मुंबई मराठी साहित्य संघ, विदर्भ साहित्य संघ, दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभा आणि कोकण मराठी साहित्य परिषद या साहित्य संस्थांची स्वतंत्र साहित्य संमेलने होत असतात. अखिल भारतीय संमेलनाचा पसारा टाळून आणि भपका कमी करून ही संमेलने आशयदृष्ट्या अधिक समृद्ध कशी होतील, याचे प्रयत्न

केले जातात. नामवंतांसोबत स्थानिक लेखक, कवींना अधिक संख्येने सामावून घेतले जाते. पश्चिम महाराष्ट्रात सांगली, कोल्हापूर जिल्ह्यांमध्ये अनेक छोटी साहित्य संमेलने मोठ्या प्रमाणात होत असतात. स्थानिक पातळीवरील लिहिणारी मंडळी पुढाकार घेऊन, प्रसंगी पदरमोड करून संमेलने घेत असतात. सांगली जिल्ह्यातील औदुंबर या गावी कृष्णा नदीच्या तीरावर मकर संक्रांतीच्या दिवशी साहित्य संमेलनाची १९३९ सालापासूनची परंपरा आहे. कवी सुधांशु आणि ग्रामीण साहित्यिक म. भा. भोसले यांच्या पुढाकाराने सुरू झालेले हे संमेलन आठ दशकानंतरही सुरू आहे. नंतरच्या काळात कोल्हापूर सांगली जिल्ह्यांत अनेक छोटी-मोठी संमेलने सुरू झाली. जत तालुका हा दुष्काळी भाग. या भागातील शेगाव येथे गेल्या १५ वर्षांपासून ग्रामीण मराठी साहित्य संमेलनाच्या माध्यमातून मराठी साहित्याचा जागर सुरू आहे. शेगाव संमेलनासाठी लवकुमार मुळे, श्रीकांत कोकरे आणि मच्छिंद्र ऐनापुरे प्रयत्नशील असतात. विठ्याजवळील रामापूर येथे दहा-बारा वर्षांपासून डॉ. स्वाती शिंदे-पवार या 'अक्षरयात्री' साहित्य संमेलन भरवतात. या संमेलनाचे अध्यक्षपद महिला साहित्यिक भूषवतात. इस्लामपूर येथे कोजागिरी साहित्य संमेलन, जागर संस्थेचे लोकसाहित्य संमेलन, महाराष्ट्र साहित्य परिषद शाखेचे संमेलन, पलूसमध्ये वासंती मेरू यांच्या पुढाकाराने मराठी ग्रामीण साहित्य संमेलन, तर किरण शिंदे यांच्या प्रयत्नाने होणारे 'परिवर्तन' साहित्य संमेलन अशी अनेक संमेलने आहेत. मिरजेत प्रा. भीमराव धुळबुळू व दिवंगत नामदेव भोसले यांच्या पुढाकाराने 'शब्दांगण' साहित्य संमेलन होते. शिराळा तालुक्यात चरण-पणुब्रे परिसरात वसंत पाटील यांच्या पुढाकाराने भरणारे वारणा साहित्य संमेलन, विटा येथे रघुराज मेटकरी यांच्या पुढाकाराने होणारे संमेलन, बलवडी येथे शांतीनाथ मांगले, देशिंग येथे दयासागर बत्रे, आरगमध्ये चंद्रकांत बाबर, रेणावी येथे धर्मेंद्र पवार, तासगाव येथे तानाजी जाधव, कवठेमहाकाळ-हिंगणगाव येथे अनिल पाटील यांच्या पुढाकारातून संमेलने होत

असतात. एकट्या सांगली जिल्ह्यातील ही विविध संमेलने पाहिली तर खेडोपाडी साहित्याची चळवळ किती रुजली आहे हे लक्षात येऊ शकेल.

विद्रोहाचे झेंडे

अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या आयोजकांची संकुचित भूमिका, संमेलनाध्यक्ष निवडीची पद्धत आणि त्यातील आशयाला आव्हान देत १९९९ साली विद्रोही सांस्कृतिक चळवळीने बंडाचा झेंडा उभारला. मुंबईत भरलेल्या अखिल भारतीय साहित्य संमेलनाला पर्यायी असे विद्रोही साहित्य संमेलन घेतले. म्हणजे अखिल भारतीय संमेलनाला पर्याय देतानाही तो संमेलनाचाच देण्यात आला. यावरून संमेलन संस्कृतीचे मराठी मातीतील महत्त्व लक्षात येऊ शकेल. बहुजन, मुस्लीम, ख्रिस्ती, भटके-विमुक्त अशा विविध घटकांतील लेखक लिहू लागले होते, अशा सगळ्या प्रवाहांना सामावून घेण्याचे औदार्य अखिल भारतीय संमेलनाला दाखवता आले नव्हते, त्या घटकांना विद्रोही सांस्कृतिक चळवळीने सामावून घेतले. विद्रोही सांस्कृतिक चळवळ पुढे दुभंगली आणि त्यांचीही एकाची दोन, दोनाची तीन संमेलने होऊ लागली. मुस्लीम मराठी साहित्य संमेलन, ख्रिस्ती मराठी साहित्य संमेलन अशी स्वतंत्र साहित्य संमेलने होऊ लागली. विद्रोही संमेलनाने अखिल भारतीय संमेलनाला समांतर चळवळ सुरू केली. आणीबाणीच्या काळात पर्यायी संमेलन झाले होते. त्याच कराडमध्ये २००३ मध्ये झालेल्या अखिल भारतीय संमेलनाला पर्यायी 'आपले साहित्य संमेलन' प्रा. राजेंद्र कुंभार यांच्या पुढाकाराने पार पडले.

अखिल भारतीय संमेलनाच्या विरोधात छोटे मोठे बंडाचे झेंडे सातत्याने फडकत राहिले. या व्यतिरिक्त महाराष्ट्रात होणाऱ्या प्रमुख साहित्य संमेलनांमध्ये अस्मितादर्श साहित्य संमेलन, दलित आदिवासी ग्रामीण स्त्रीवादी साहित्य संमेलन, गुराखी साहित्य संमेलन, महिला साहित्य संमेलन, दलित साहित्य संमेलन, आंबेडकरी साहित्य संमेलन, अण्णा भाऊ साठे साहित्य संमेलन, झाडीबोली साहित्य संमेलन, संत साहित्य संमेलन, जल साहित्य संमेलन,

स्पर्धा परीक्षा साहित्य संमेलन, शिक्षक साहित्य संमेलन अशा विविध संमेलनांचा उल्लेख करावा लागेल. स्त्रियांची स्वतंत्र साहित्य संमेलने ठिकठिकाणी होत असतात.

सीमाभागातील संमेलने

महाराष्ट्र कर्नाटक सीमाप्रश्न सहा दशकांहून अधिक काळ चर्चेत आहे. सीमाभागातील मराठी भाषिक कर्नाटकात खितपत पडले आहेत. अनेक लढे,

बालकुमार साहित्य संमेलने

राज्यात ठिकठिकाणी बालकुमार साहित्य संमेलनांचे आयोजनही मोठ्या प्रमाणावर होऊ लागले आहे. मुलांमध्ये साहित्याची आवड निर्माण करण्याच्या उद्देशाने ही संमेलने घेतली जातात. अखिल भारतीय मराठी बालकुमार साहित्य संस्थेतर्फे १९७५ पासून संमेलनांचे आयोजन केले जाते. आजवर संस्थेची ३० साहित्य संमेलने पार पडली आहेत. याशिवाय कोल्हापूरची बालकुमार साहित्य सभा, विदर्भ साहित्य संघाचे बालकुमार साहित्य संमेलन, दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभेचे विद्यार्थी साहित्य संमेलन यासह विविध साहित्य संस्था, वाचनालयांच्या वतीने मुलांसाठी साहित्य संमेलनांचे आयोजन केले जाते.

आंदोलनांच्या माध्यमातून त्यांनी आपली महाराष्ट्रात येण्याची इच्छा जाहीर केली. त्यासाठी छळ सहन केला, दडपशाहीचा सामना केला, परंतु महाराष्ट्रात सहभागाची आस आणि मराठीवरचे प्रेम तसूभरही कमी झाले नाही. सीमाभागातल्या जवळपास दहा गावांमध्ये मराठी साहित्य संमेलनांचे आयोजन करून मराठी भाषेवरचे प्रेम व्यक्त केले जाते. म्हणजे सीमाभागातील मराठी भाषिकांनी वेदनेतूनही साहित्य संमेलनाचाच आविष्कार घडवला. वेदना, मातृभाषेवरील प्रेम व्यक्त करण्यासाठी त्यांना संमेलनाचेच माध्यम जवळचे वाटले. बेळगावजवळच्या कडोली येथे सुरुवातीला

सरहद, पुणे आयोजित
अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली**
२०२४

माधवी देसाई यांच्या प्रेरणेतून संमेलन सुरू झाले. साहित्य रसिकांनी घरातून भाकरी बांधून संमेलनाला यायचे. दुपारी एकत्र स्नेहभोजन करायचे. व्याख्यान, कविसंमेलन, कथाकथन आदींचा आस्वाद घ्यायचा असे स्वरूप होते. हळुहळू संमेलन वाढत गेले. कडोलीबरोबरच सीमाभागातही संमेलन संस्कृतीचा विस्तार झाला. उंचगाव, कारदगा, कुद्रेमणी, सांबरा, बाळेकुंद्री, माचीगड, येळ्वूर आदी दहा-बारा गावांमध्ये दरवर्षी मराठी साहित्य संमेलने भरवली जातात. बेळगावमध्ये २००० साली डॉ. य. दि. फडके यांच्या अध्यक्षतेखाली अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन झाले. या संमेलनाच्या अध्यक्षीय भाषणात डॉ. फडके यांनी सीमालढ्याच्या इतिहासाचा सविस्तर मागोवा घेतला आणि सीमाप्रश्न सोडवण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयात जाण्याची सूचना केली. खरेतर त्याआधीच्या दशकभराच्या काळात सीमाप्रश्न मृतवत झाला होता. पिढी बदलली होती आणि त्यांना त्या प्रश्नाची तेवढी आच उरली नव्हती. साहित्य संमेलनानंतर सीमाप्रश्नाच्या चळवळीला पुन्हा गती मिळाली. महाराष्ट्र सरकार आणि सीमावासीयांनी सर्वोच्च न्यायालयात धाव घेतली, त्यामुळे सीमालढ्याचे अस्तित्व टिकून राहिले आहे. सीमाप्रश्न सर्वोच्च न्यायालयापर्यंत गेला आहे, याचे निःसंशय श्रेय साहित्य संमेलनाचे आहे. साहित्य संमेलनातून नेमके काय साध्य होते, याचे उत्तरही यातून मिळते.

(लेखक ज्येष्ठ पत्रकार आहेत.)

प्रत्येकाच्या मनामनात मातृभाषा मराठीचा जागर व्हावा, साहित्य-संस्कृतीचे जतन आणि संवर्धन व्हावे, मराठी भाषेला प्रोत्साहन मिळावे, सांस्कृतिक विचारांचे आदान-प्रदान व्हावे, माय मराठीची पताका खांद्यावर अभिमानाने मिरवत भाषा वृद्धी व समृद्धीच्या दिंडीत वारकरी बनून ठेका धरणारी लेखक-वाचक मंडळी एकसंघ व्हावी, एकत्र यावी या उदात्त हेतूने अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली आहे.

संमेलन सर्वव्यापी व्हावे...

संजय वाघ

विद्येचे माहेरघर मानल्या गेलेल्या पुण्यातून अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाची सुरुवात झाली. मराठी साहित्याची गोडी वाढवणे, साहित्यकांना एकत्र आणणे आणि मराठी भाषेच्या विकासाला प्रोत्साहन देणे हे मुख्य उद्दिष्ट होते. यामुळे मराठी साहित्याच्या क्षेत्रात एक नवा उगम झाला. यामुळे संमेलनाचा वार्षिक गजर आजही धाटामाटात सुरू आहे.

साहित्य संमेलनाची चळवळ

भाषेच्या या राष्ट्रीय उत्सवाच्या दिमतीला महाराष्ट्रभर ग्रामीण-शहरी भागात छोट्या-मोठ्या साहित्य संमेलनांचीही चळवळ उभी राहिली. वाचन संस्कृतीला खतपाणी घालणाऱ्या साहित्यविषयक संस्था, वाचनालये आकारास येऊ लागली. त्यांनीदेखील ही साहित्य दिंडी पुढे नेण्यासाठी साहित्य संमेलने, पुरस्कार समारंभ व साहित्याशी संबंधित विविध उपक्रम राबवण्याची धुरा आपल्या खांद्यावर घेतली. कोणताही आर्थिक आधार नसताना साहित्यप्रेमी रसिकांनी पदरमोड करत त्या संस्था जगवल्या, वाढवल्या. दरम्यानच्या काळात गाव, तालुका व जिल्हा पातळीवर विविध साहित्य संस्था आकारास आल्या, कोणत्याही अनुदानावर विसंबून न राहता आपापल्या परीने त्यांनी साहित्योत्सव सुरू ठेवला. प्रत्येक लिहित्या हाताला व्यासपीठ मिळावे, या भावनेने संधीची कवाडे सर्वांसाठी खुली झाली. तरीदेखील जे काही वंचित राहिले, त्यांनी स्वतंत्र व्यासपीठ उभे केले. यामागे भाषेचा विकास, तिचे जतन,

संवर्धन, संशोधन हाच हेतू होता. त्यामागे लेखक, कवी म्हणून आपली वर्णी लागायी, हाच एक उदात्त हेतू असायचा. राष्ट्रीय एकात्मता व सामाजिक एकोपा वाढीस लागायी या विचारातून लोकमान्य टिळकांनी गणेशोत्सव सुरू केला. समाजातील पितृसत्ताक व्यवस्थेला झिडकारून महिलांनीही स्वतःची चूल स्थापन केली. यात गैर असे काहीच नाही.

नवोदितांना व्यापक व्यासपीठ मिळावे

अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाच्या व्यासपीठावर सर्वच भूभागातील, चार घटक संस्थांच्या कार्यक्षेत्रातील लेखक, कवींच्या प्रतिभेला वाव व व्यापक व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यात, खेड्यापाड्यात राहून मराठी साहित्याची इमाने इतबारे सेवा करणारे अनेक साहित्यिक या उत्सवापासून वंचित राहू नये, नवोदित साहित्यकांना व्यासपीठ मिळावे, यासाठी शासनाने पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. यासाठी प्रज्ञावंतांचा शोध घेऊन त्यांना सन्मानाने या साहित्याच्या दिंडीत सहभागी करून घेण्याची गरज आहे. यामुळे या खुल्या कथा-परिसंवादांच्या व्यासपीठावर, समीक्षक, अभ्यासक, विचारवंत, संशोधक म्हणून नव्याने साहित्य उजेडात येईल.

अखिल भारतीय संमेलन हे मराठी सारस्वतांसाठी सर्वोच्च असे व्यासपीठ आहे. या संमेलनाच्या मंडपात विविध विषय हाताळण्याच्या भूमिकेतून व अनेकांना सहभागी करून घेण्याच्या हेतूने एकाचवेळी तीन-चार व्यासपीठांवर कथा, कविता, कवितावाचन, परिसंवाद, वा तत्सम अनेक

कार्यक्रम सुरू असतात.

बोलीभाषांसह उपभाषेचा सन्मान व्हावा

नाशिकमधील ९४व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात आयोजकांनी बालकांसाठी व बालसाहित्यासाठी स्वतंत्र दालन उभारून एक अभिनव प्रयोग करून पाहिला व तो यशस्वीही झाला. तोच किता अमळनेरच्या ९७व्या साहित्य संमेलनात गिरवण्याचा प्रयत्न झाला. वास्तविक जे प्रयोग व जे बदल रसिकश्रोत्यांना भावतात, त्याची दखल भविष्यातील आयोजक संस्थांनी घ्यायला हवी. या संमेलनात एक नवीन प्रयोग म्हणून मराठीशी संलग्न असणाऱ्या किंवा जवळीक असणाऱ्या उपभाषा व विविध बोलीभाषा यांचा सन्मान आयोजकांनी करायला हवा. प्रांतनिहाय प्रत्येक बोलीभाषेमधील कवी-लेखकांना आमंत्रित करून त्यांना या राष्ट्रीय उत्सवात सहभागी करून घेणे गरजेचे आहे.. या बोलीभाषांमध्ये खूप कसदार साहित्य व विषयांचे वैविध्य आहे. त्याचे प्रतिबिंब राष्ट्रीय व्यासपीठावर उमटले, तर संमेलन सर्वव्यापी होऊ शकेल, यात शंका नाही.

देशाबाहेर मराठी भाषेचा गुंजा

मराठी भाषिक प्रज्ञावंत लेखक मंडळी महाराष्ट्राबाहेरही विविध राज्यांमध्ये विखुरलेली आहेत. त्याचे योगदान साहित्य, कला विज्ञान, आणि समाजशास्त्र क्षेत्रात महत्त्वाचे आहे. कर्नाटक, गोवा गुजरातमध्ये राहून मराठी भाषेला, वाचन संस्कृतीला समृद्ध करणारे अनेक लेखक आहेत. या लेखकांनी त्यांच्या लेखनात स्थानिक संस्कृती, भाषा, आणि समाजाच्या मुद्द्याचे

प्रतिनिधित्व केलेले आहे. अनेकांच्या कार्यामुळे मराठी साहित्याची व्याप्ती वाढली आहे आणि विविध राज्यांमध्ये मराठी भाषिकांच्या समुदायाला एकत्र आणण्यास मदत झालेली आहे. अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनामध्ये देशभरातील मराठी भाषिक लेखक, कवी, विचारवंत, अभ्यासकांना आपण निमंत्रित करून कार्यक्रमाचे स्वरूप, रूपरेषा यामुळे देशातील विविध राज्यांत नोकरी, उद्योग, व्यवसायासाठी स्थायिक झालेल्या मराठी लेखकांना राष्ट्रीय व्यासपीठावर आणण्याचा प्रयत्न जरूर व्हायला हवा. राज्याच्या, देशाच्या सीमा ओलांडून मराठी साहित्याचे संवर्धन करणाऱ्यांची माहिती संकलित करून या संमेलनात त्यांना सहभागी करून घेतले तर मराठी भाषाची व्याप्ती नक्कीच मदत होणार आहे.

अध्यक्ष हा संमेलनाचा चेहरा

अध्यक्ष हा संमेलनाचा चेहरा असतो. त्यांच्या निर्णयांवर, विचारधारेवर आणि नेतृत्वावर संपूर्ण परिषद किंवा संमेलनाची दिशा ठरते. त्यामुळे अध्यक्षाची निवड योग्य पद्धतीने केल्यास त्या व्यक्तीला सर्व सदस्यांचे विश्वास आणि समर्थन मिळते. यामुळे कार्यकाळात सर्वांना एकत्रित काम करण्याची प्रेरणा मिळते. लोकशाही ही एक अशी प्रणाली आहे, ज्यामध्ये नागरिकाला आपला आवाज उठवण्याचा आणि निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा हक्क असतो. लोकशाही मार्गाने अध्यक्षाची निवड ही एक आवश्यक प्रक्रिया आहे. यामुळे सर्व सदस्यांना समान संधी मिळते, पारदर्शकता वाढते आणि संघटनेतील एकात्मता मजबूत होते. त्यामुळे, प्रत्येक संमेलनाने या प्रक्रियेला महत्त्व देणे आवश्यक आहे. लोकशाही मूल्यांचा आदर करूनच आपण एक मजबूत आणि समृद्ध समाज निर्माण करू शकतो. ऋषितुल्य, प्रतिभावंत सारस्वत अध्यक्षपदापासून वंचित राहू नये, यासाठी निवडप्रक्रियेत सर्व सदस्यांचा सहभाग असावा. ज्यामुळे संपूर्ण संमेलनात एकतेचा भाव निर्माण होईल.

एक प्रेरणादायी नेतृत्व

महिला सशक्तीकरणाच्या युगात, संमेलनाच्या अध्यक्षपदाची भूमिका अत्यंत

महत्त्वाची आहे. अध्यक्ष म्हणजे एक मार्गदर्शक, एक प्रेरणा, आणि एक शक्तिशाली आवाज. महिलांनी आपल्या साहित्याच्या विचारातून कार्याच्या माध्यमातून समाजात परिवर्तन घडवून आणले आहे. साहित्य संमेलनाने महिलांच्या हक्कांसाठी लढा देणे, शिक्षण आणि आरोग्याच्या बाबतीत जागरूकता वाढवणे, आणि समाजात सकारात्मक बदल घडवून आणणे हे महत्त्वाचे आहे. विविध कार्यशाळा, चर्चासत्रे आणि नेटवर्किंग संधींच्या माध्यमातून, महिलांनी आपल्यातील अंगभूत क्षमतांना वाव दिला पाहिजे. महिला संमेलनाध्यक्ष म्हणजे एक प्रेरणादायी व्यक्तिमत्व, जी न केवळ आपल्या पिढीला, तर पुढील पिढ्यांनाही प्रेरणा देणारे असावे. या सर्व गुणांचे एकत्रित स्वरूप म्हणजे एक सक्षम महिला संमेलनाध्यक्ष, जी बदल घडवून आणण्याची ताकद ठेवते. त्यामुळे आगामी काळात अध्यक्षपदाच्या प्रक्रियेत त्यांचीही दावेदारी प्रबळ असणार यात संदेह नाही.

ठरावांची पूर्तता सुनिश्चित व्हावी

साहित्य संमेलनात दरवर्षी वेगवेगळे ठराव होतात. ठरावांची पूर्तता करण्यासाठी कार्यकारणी किंवा विशेष समित्यांना जबाबदारी देणे आवश्यक आहे. केलेल्या ठरावाची अंमलबजावणी कशी होते, त्याचा नियमित मागोवा घेणे आवश्यक आहे. या सर्व गोष्टींचा विचार करून संमेलनाच्या ठरावाची प्रभावीपणे पूर्तता करणे शक्य आहे. केवळ कागदावरील ठराव कागदापुरतेच सीमित न राहता अंमलबजावणीसाठी एक मूल्यांकन प्रक्रिया ठरवून संमेलनातील ठरावांकडे अधिक गांभीर्याने पाहण्याची गरज आहे.

संमेलनाच्या यशाचे गमक

अध्यक्ष हे केवळ शोभेपुरते नसून, एक प्रेरणादायी व्यक्तिमत्व असतात. अध्यक्षाच्या नेतृत्वाखाली, साहित्यिक संघटना एकत्र येऊन सामाजिक बदल घडवून आणू शकतात. त्यामुळे एक सक्षम आणि सक्रिय अध्यक्ष हे संमेलनाच्या यशाचे मुख्य कारण आहे. वाचकांसोबतच संमेलनाची उंची वाढविण्यासाठी लेखक, पुस्तकांचे प्रकाशक, विक्रेते या उत्सवात सहभागी होतात. संमेलनाचे आकर्षण

सरहद, पुणे आयोजित
अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२४

असलेल्या अध्यक्षीय भाषणातून संमेलनाध्यक्षांनी वेगळा विचार समाजात पेरण्याचा प्रयत्न करावा. अध्यक्षांनी सकारात्मक विचार, उदाहरणे, आणि प्रेरणादायी कथा सादर करून, खुला संवाद साधून विविध मतांना महत्त्व देणे आवश्यक आहे.

संमेलनाची गर्दी पांगल्यानंतर संमेलनाध्यक्ष वर्षभर या पदावर सन्मानाने राहतो. राज्यभर साहित्यविषयक कार्यक्रमांना हजेरी लावतो. त्या पत्तीकडे जाऊन त्यांना काहीतरी भरीव काम करणे गरजेचे आहे. त्यामुळेच कविश्रेष्ठ नारायण सुर्वे यांनी या संमेलनाध्यक्षांचा उल्लेख 'गुळाचा गणपती' असा केला होता. सुर्वे यांनी वास्तवावर बोट ठेवले होते. त्यामुळेच या प्रतिष्ठेच्या पदाचा सन्मान होण्यासाठी व गरिमा कायम राहण्यासाठी त्यांना ठोस असे अधिकार बहाल करण्याची नितांत गरज आहे.

अनेक वर्षे भाषाप्रेमी व मराठी साहित्यिकांनी अविरत लढा दिला, तेव्हा कुठे मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला. आता बंगाली, आसामी, प्राकृत व पाली यांच्या पंक्तीत बसून मराठीचे अभिजातपण टिकवण्यासाठी, ते अधिक गडद करण्यासाठी एक ध्येय, उद्दिष्ट निश्चित करावे लागणार आहे. केवळ दर्जा मिळवून भाषा श्रेष्ठ होत नाही किंवा मिळालेले श्रेष्ठत्व टिकवू ठेवणे भाषेच्या प्रतिष्ठेची रेषा अधिक मोठी व ठसठशीत करण्याची आपल्या सर्वांचीच जबाबदारी आहे.

(लेखक हे साहित्य अकादमीच्या
बालसाहित्य पुरस्काराचे विजेते आहेत.)

ऐतिहासिक वारसा आणि शास्त्रशुद्ध अधिष्ठान प्राप्त असलेल्या नवी दिल्लीत होत असलेले १८ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन अनेक अर्थानी ऐतिहासिक ठरणार आहे. मराठीला केंद्र सरकारकडून अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाल्यानंतर होणारे हे पहिले साहित्य संमेलन आहे. तसेच प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या हस्ते होणारे उद्घाटनही याला अधिक महत्त्व प्राप्त करून देईल. अशा या विशेष संमेलनानिमित्त 'मराठी भाषा ते अभिजात मराठी भाषा' या प्रवासाचा आढावा घेणारे संकलन..

मराठी भाषेचा उगम

युवराज पाटील

मराठी भाषेचा उगम केवळ श्रवणबेळगोळ येथील गोमटेश्वरच्या शिलालेखात सापडत नाही, तर तिची मुळे अधिक खोल आणि प्राचीन आहेत. लिखित पुराव्यांचा शोध घेतल्यास, सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीचा पहिला लिखित ग्रंथ 'गाथा समशती' आढळतो. सातवाहन राजा हाल याने गोदावरी खोऱ्यातील कवींच्या रचनांचे संकलन करून हा ग्रंथ संपादित केला. यातील भाषा महाराष्ट्री प्राकृत होती, जी मराठीच्या उगमस्थानी आहे, परंतु यापूर्वीही महाराष्ट्री प्राकृत अस्तित्वात होती का? याचे उत्तर 'होय' असेच आहे. याचा ठोस पुरावा इ.स.पूर्व

३०० मध्ये वररुची (कात्यायन) यांनी लिहिलेल्या 'प्राकृत प्रकाश' या ग्रंथात सापडतो. हा ग्रंथ प्राकृत भाषेचे व्याकरण स्पष्ट करणारा असून, त्यात महाराष्ट्री प्राकृतसह मागधी, अर्धमागधी, पैशाची आणि पाली भाषेचाही समावेश आहे. त्यामुळे मराठी भाषेचा उगम किमान २३०० वर्षांपूर्वीचा असल्याचे निश्चित होते.

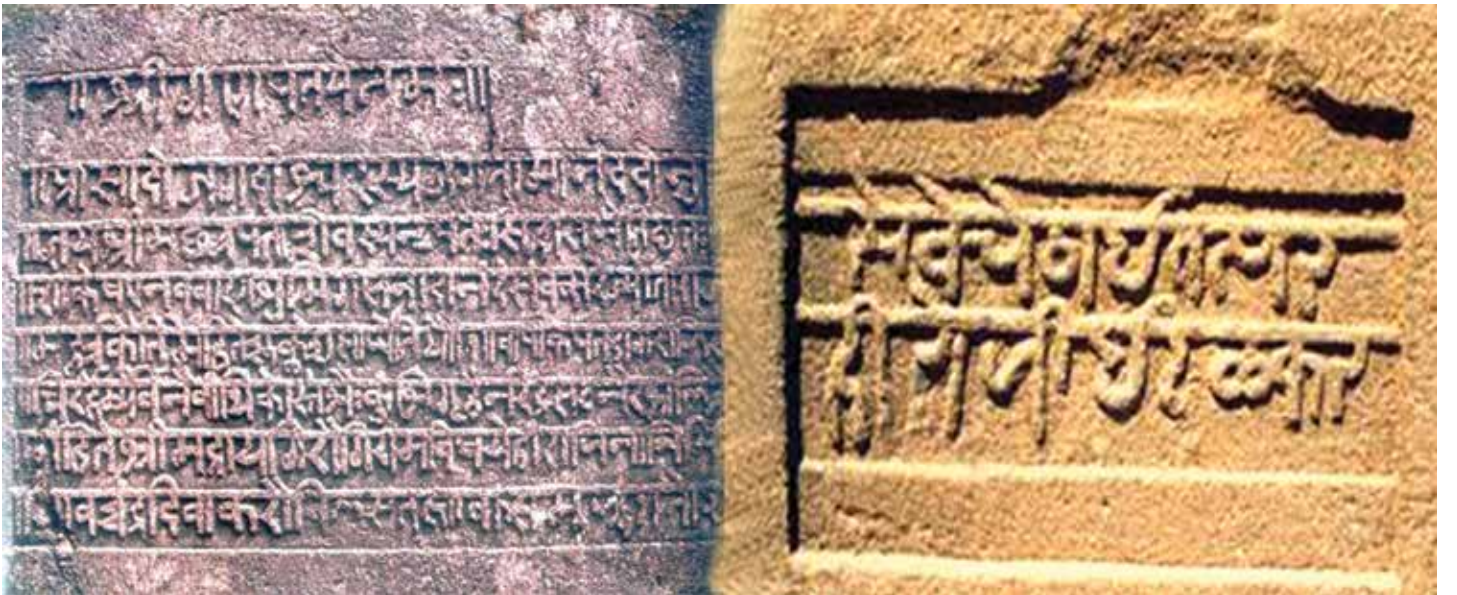
ज्ञानेश्वरी ते आधुनिक मराठी : भाषा परिपक्वतेचा प्रवास

कोणतीही भाषा पूर्णतः व्याकरणबद्ध स्वरूपात यायला काही शतकांचा काळ लागतो. १२व्या शतकातील ज्ञानेश्वरी ही महाराष्ट्री प्राकृतची परिष्कृत आवृत्ती

म्हणता येईल. ज्ञानेश्वरांचे समकालीन संत नामदेव, मुकुंदराज, म्हाइंभट आणि त्यानंतर संत एकनाथ, संत तुकाराम यांच्या साहित्यातून मराठी अधिक स्थिरावत गेली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी 'राज्यव्यवहार कोश' तयार करून राजव्यवहारासाठी मराठीला सशक्त केले. धुंडीराज व्यास आणि रघुनाथ पंडित अमात्य यांनी हा कोश लिहिला होता. पुढे १८व्या शतकात दादोबा पांडुरंग तर्खडकर यांनी १८३६ मध्ये 'मराठी भाषेचे व्याकरण' हा महत्त्वपूर्ण ग्रंथ लिहिला.

अभिजात भाषेचे निकष आणि मराठी

भारत सरकार कोणत्याही भाषेला अभिजात दर्जा देताना पुढील महत्त्वाचे

निकष विचारात घेते, त्यात

प्राचीनतेचा पुरावा : भाषेचा इतिहास किमान १५०० ते २००० वर्षांपर्यंत मागे जाणारा असावा.

स्वतंत्र व्याकरण आणि लेखन परंपरा : भाषा केवळ बोली स्वरूपात नसून शास्त्रशुद्ध व्याकरण आणि साहित्यपरंपरा असावी.

मौलिक साहित्य ठेवा : ज्ञानपरंपरा असलेले ग्रंथ आणि साहित्य शतकानुशतके उपलब्ध असावे.

सतत वापर आणि टिकाऊपणा : भाषा अद्यापही लोकांमध्ये व्यापक प्रमाणावर वापरली जात असावी.

मधुकर वाकोडे, सतीश काळसेकर, डॉ. कल्याण काळे, प्रा. आनंद उबाळे, परशुराम पाटील, डॉ. मैत्री देशपांडे आणि अन्य विद्वानांनी केलेल्या सखोल अभ्यासानंतर केंद्र सरकारकडे अहवाल सादर करण्यात आला. त्यानुसार २०२४ मध्ये मराठी भाषेला अभिजात दर्जा बहाल करण्यात आला.

हा सन्मान मराठी भाषिकांसाठी अभिमानास्पद आहे. यामुळे मराठीसाठी स्वतंत्र संशोधन केंद्र, शैक्षणिक अनुदान आणि जागतिक स्तरावर तिची प्रतिष्ठा वाढणार आहे.

सरहद, पुणे आयोजित

अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली**
२०२५

अभिजात मराठीचा अभिमान

मराठी भाषेत एकूण ४२ बोलीभाषा असल्याचे भारतीय विद्वान मानतात. यामध्ये अहिराणी, वऱ्हाडी, कोळी, आगरी, माणदेशी, तंजावर मराठी, कुणबी, महाराष्ट्रीय कोकणी या प्रमुख बोलीभाषा आहेत.

२००० वर्षांहून अधिकचा इतिहास, समृद्ध साहित्य परंपरा आणि ऐतिहासिक संदर्भ यामुळे मराठीच्या अभिजाततेचा दर्जा अधिक दृढ झाला आहे. आता या अभिजाततेचा उपयोग करून मराठीला जागतिक स्तरावर अधिक दृढ करण्यासाठी शासन प्रयत्नशील आहे. या कार्यात सर्व मराठी भाषकांचाही मोठा सहभाग असणार आहे.

संत ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेबद्दल अभिमानाने म्हटले आहे -

माझा मराठाचि बोलु कौतुकें,
परि अमृतातेंही पैजां जिंकें।

या ओळींमधून त्यांनी मराठी भाषेची महती व्यक्त केली आहे. अमृतालाही पैजेने जिंकणारी ही अक्षरे ज्ञानदेवांच्या प्रत्येक शब्दाशब्दांतून प्रकट झाली.

अशी ही आपली मराठी भाषा वैश्विक ज्ञानभाषा होण्यासाठी आपण सर्वजण सतत प्रयत्नशील राहू या!

जिल्हा माहिती अधिकारी, जळगाव

मराठी भाषा या सर्व निकषांमध्ये योग्य ठरली. म्हणून मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळाला.

सातवाहन काळातील महाराणी नागनिका हिने नाणेघाटात कोरलेला शिलालेख आणि महाराष्ट्रातील लेण्यांमधील अनेक शिलालेख हे आद्य भाषेचे महत्त्वाचे ऐतिहासिक पुरावे आहेत.

मराठीला अभिजात दर्जा : ऐतिहासिक निर्णय

ज्येष्ठ साहित्यिक डॉ. रंगनाथ पठारे यांच्या अध्यक्षतेखाली डॉ. नागनाथ कोत्तापळे, डॉ. श्रीकांत बहुलकर, प्रा.

दिल्लीतील ऐतिहासिक संमेलन आणि पुढील वाटचाल

अभिजात दर्जा मिळाल्यानंतर प्रथमच अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन दिल्लीमध्ये होत आहे. प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांच्या हस्ते उद्घाटन होणार असल्याने हे संमेलन ऐतिहासिक ठरणार आहे.

यामुळे मराठी भाषा संशोधनासाठी अधिक अनुदान आणि केंद्रे स्थापन केली जातील. मराठीचा शैक्षणिक स्तरावर अधिक व्यापक वापर होईल. डिजिटल माध्यमांत मराठीला अधिक संधी निर्माण होतील.

घरासमोर सडा-रांगोळी झाली की, जात्यावरच्या ओव्या कानावर पडायच्या. सांस्कृतिक मूल्यांची रेलचेल असलेली ही पहाट आयुष्यभराचा संस्कार देऊन जायची. यात समाज घडवण्याचे अद्भुत सामर्थ्य असायचे. नात्यांचा जिव्हाळा, त्यांच्या भल्याची कामना करणारे मन या ओव्यांमधून डोकावायचं. कामाची धांदल असायची तरी आपल्या माणसांसाठी आवर्जून वेळ काढण्याची वृत्तीही असायची.

पहिली माझी ववी गं...

डॉ. सुरेखा मधुकर मुळे

‘रात्र संपली दिस उगवला, पूर्ण निशेचा नाश जाहला, नवतेजाने प्रफुल्ल होऊन लागे जग हे कार्याला, रामप्रहरी स्मरा विठुला, शुद्ध मनीचा भाव, हेच सांगण्या आलो तुम्हासी वासुदेव माझे नाव’ असं म्हणत ज्ञानरूपी गोविंद वासुदेवाच्या रूपाने आपल्या दारी येतो आणि दान पावल्याची पावती देत आपल्याला आशीर्वाद देऊन निघून जातो इतकी सुंदर पहाट मला वाटतं दुसरी असू शकत नाही.

ही उगवती फार पूर्वीची नाही, अगदी काही वर्षांपूर्वी गावागावात अनुभवता यायची. घरासमोर सडा-रांगोळी झाली की जात्यावरच्या ओव्या कानावर पडायच्या. सांस्कृतिक मूल्यांची रेलचेल असलेली ही पहाट आयुष्यभराचा संस्कार देऊन जायची. यात समाज घडवण्याचे अद्भुत सामर्थ्य

असायचे. नात्यांचा जिव्हाळा, त्यांच्या भल्याची कामना करणारे मन या ओव्यांमधून डोकावायचं. कामाची धांदल असायची तरी आपल्या माणसांसाठी आवर्जून वेळ काढण्याची वृत्ती ही असायची.

लोकमनातील विश्वास या निमित्ताने व्यक्त व्हायचा. मला आठवतं, झोपेतून उठल्यानंतर आज्ञी जमिनीला हात लावून नमस्कार करायची... ती असे का करायची कळायचं नाही, मग एक दिवस तिला विचारलं... तिने ओवीच गायली. पहिला माझा नमस्कार धरणीमातेला.... जागा मला देते ती उभं की राहायला... आपण एकीकडे धरणीमाय म्हणतो आणि दुसरीकडे दिवसभर तिला पायाखाली तुडवतो. तिचं हे आपल्यावरचं ऋण आहे... आपण ते मान्य करायलाच हवं. त्यामुळे झोपेतून उठल्यानंतर जमिनीवर उभं राहण्याआधी तिला नमस्कार करून

तिच्यावर पाय ठेवण्याची मान्यता घ्यायची आणि मग दिवसभराच्या कामाला सुरुवात करायची.

आज आपण सगळेजण ग्लोबल वॉर्मिंगच्या, प्रदूषणाच्या विषयांवर भरभरून बोलतो; पण किती साध्या शब्दात फार पूर्वी आपल्याच माणसांनी पंचमहाभूतांचे महत्त्व जाणून त्याची जपणूक केलेली दिसते. सणवाराला लागणारी पत्री तोडताना फक्त पाच पाने तोडायची, ती तोडण्याआधी ती कशासाठी घेत आहोत हे त्या झाडाला सांगून त्याची परवानगी घेऊन तोडायची असं मुलींना सांगितले जायचे. मुलांमध्ये संयम, शिस्त जागवताना त्यांच्यात ओरबाडण्याची वृत्ती रुजणार नाही याची काळजी घेतली जायची. ‘नारायण उगवतो किरण टाकित भुईला... पतीराज भाईराज औख मागते दुहीला’ ही त्यानंतरची आज्ञीची ओवी असायची. आपल्याच माणसांसाठी उगवणाऱ्या सूर्याला साक्षी ठेवून औख म्हणजे आयुष्य मागणारी ही स्त्री तिच्या भल्या मनाचा संस्कारच सांगून जायची.

सोनसळी सकाळ

अशा अनेक मूल्यांनी आणि संस्कारांनी भरलेल्या संकल्पना या मानवी मनाला नेहमीच सुपोषित करत आल्या आहेत. देवत्वाला लौकिक पातळीवर आणून त्यांचाही दिनक्रम या बायाबापड्यांनी आपल्या ओव्यांमधून सांगितला आहे. ‘पहाटेच्या प्रहरी कोण करी हरी हरी, देव माझा मारुती तोंड धुई बारवाच्या चिरेवरी, रामकुंडावरी हिरवा मांडव जाईचा, करितो

संग्रहित

स्नान संध्या पुत्र कौसल्या माईचा...’, ही त्याची काही उदाहरणे सांगता येतील.

घर संसाराचा गाडा ओढणारी ही स्त्री उठल्यापासून तिच्या कामात व्यस्त आहे.. पण तिला जाणवणारी सोनसळी सकाळ ही तिने शब्दात मांडलीय, ‘उगवले नारायण उगवता झाले लाल... पांघरली कोरी शाल वर जरीचा रुमाल’ असं ती त्या उगवतीचे वर्णन करतेय. तिच्यातली सौंदर्यदृष्टी, निसर्गाचे बदलणारे रंग टिपण्याचे कसब अलौकिक आहे.

ओवी ववी

हे टिपण ती ज्या माध्यमातून मांडते आहे ती ओव्यांची मांडणी खूप सहज आणि बोलकी आहे... ‘उगवले नारायण केळीच्या कमळात... बाई सकाळी उठूनी हात माझे जोंधळ्यात...’ असं जेव्हा ती म्हणते तेव्हा ती घरची समृद्धी सांगत असते... जोंधळे म्हणजे ज्वारी. पहिली माझी ओवी ‘गणराया गणपती... पिठाला बरकती, तिथं लक्ष्मी उभी हुती...’ हे त्याचेच उदाहरण.

लोकमनाचा संस्कार

संस्कृती माणसाला घडवते हीच संस्कृती पुढे नेत तो माणूस नवीन संस्कृतीला जन्माला घालतो... ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे... पण नवं घेताना जुनं जे चांगलं आहे, कालातीत आहे आणि जे जीवनमूल्यांचा अविभाज्य भाग आहे ते बरोबर नेणं हे आपल्या प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. जात्यावरच्या ओव्या हा साडेतीन चार चरणांचा काव्य प्रकार आहे. ओवीची मांडणी लवचिक असल्याने त्यातून लोकमनाला जागं ठेवण्याचं आणि संस्कार आणि संस्कृती पुढे नेण्याचं काम झालेलं दिसतं.

संस्कारांची पेरणी

अहंकार, द्वेष वाईट आहे हे सांगताना साधी राहणी आणि उच्च विचारसरणीची बीजं ओव्यांनी मनामनात रुजवली. लोकमनाला सात्विकतेच्या वाटेवर आणून सामान्य माणसाचं जगणं सोपं केलं. मनामनात ज्ञानाची ज्योत चेतवली. लोकापरी लेक कशानं उणी झाली,

मायबापा ओवी गाता कैलासी ऐकू गेली असं सांगत मुला-मुलीत फरक न करण्याचा सल्ला दिला.

ओव्यांना समाजजीवनाचा आरसाच म्हणा नं. ‘बाप म्हणे लेकी, तुला देऊन आलो बाई, परि तुझ्या नशिबाचा जामीन झालो नाही’ असं म्हणणाऱ्या मुलीचा वडिलांची ‘बाप म्हणे लेकी तु गं माझं साखरेचं पोतं, तुझ्या नशिबाचा मीच जामीन हुतो’ अशी बदललेली मानसिकताही या हळव्या मनाच्या स्त्रीने अलगद टिपली आहे. ‘जिथं असं घडत नाही तिथे लई झाल्या लेकी म्हणू नको माझ्या बापा, उडूनिया जाईल तुझ्या चिमण्यांचा ताफा...’ असं सांगणारी आजी, पणजी ही आपल्याला याच ओव्यांमध्ये भेटते आहे. हा संवादाचा असा ठेवा आहे ज्याला आपण संस्कारांच्या तराजूत तोललं तर एक सुसंस्कृत समाजाची पेरणी करणारी ही गीतं म्हणून आपण ओव्यांकडे पाहू शकतो. ‘नको काळजी ही विहिणीबाई माझ्या अंगणी मोगरा, आली तुझी जाई’ अशी मुलीच्या आईची काळजी मिटवणारी सासूदेखील याच ओव्यांमधून आपल्या समोर आलेली दिसते.

‘स्त्रियाचा जल्म नको घालू सख्याहरी, रात्रनि दिवस परक्याची ताबेदारी, गर्वाचे नारी गर्वाचे घर खाली - लंकेच्या रावणाची कायबाई गत झाली, सासुरवासामंदी काकणं गेली कोपण्याला - बया विचारते काय जाचलं माझ्या लेकराला, वाटेवरी अंबा, अंबा नव्हं हुती कैरी, सवतीवरी लेक दिली बाप नव्हं हुता वैरी’ अशी मनीची वेदना, घुसमटही तिने आपल्या ओवीतून व्यक्त केलीय. याही परिस्थितीत ती माहेरचा स्वाभिमान अभिमान जागा ठेवण्याचाही प्रयत्न करतेय, ‘थोरलं माझं जातं, मला बघून पळतं, माय वाघिणीचं दुध मनगटी खेळतं सासूचा सासुरवास कडु विषाचे गं प्याले, तुझ्या नावासाठी गोड केले मायबाई म्हणत संसाराचा गाडा पुढे नेतेय.’

तिचा मोठा संसार

भौतिक सुखात अडकलेल्या माणसाला हे पुण्यसंचित नक्कीच वाचवू शकेल इतके सामर्थ्य ओवीच्या मांडणीत आहे. या ओव्यांमधून तिचा भला मोठा संसार व्यक्त झाला आहे. हे विश्वची माझे घर सांगणारा

सरहद, पुणे आयोजित

अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२५

हा संवाद आहे. यातील सहजता, नैसर्गिकपणा आणि हळुवारपणे आपल्यासमोर आलेले तिचे भावविश्व किती नाजूक आहे याची जाणीव आपल्याला होते. सुख दुःखाच्या द्वंद्वावर मात मिळवताना तोल कसा सावरायचा हे या ओव्या सांगतात. या ओव्या अंतरीचे बोल आहेत, यात मातृभाषेचा गौरव आहे.. म्हणूनच मायबोलीहून नाही दुसऱ्या भाषेला वाव, व्याकरणाविना येथे बोलती हृदयीचे भाव असे ओव्यांचे वर्णन करावे लागते. काळाच्या मस्तकावर पाय ठेवून पुढे जाण्याच्या त्यांच्या क्षमतेबद्दलच सांगायचे झाले, तर ‘काव्यसंपदा ही कुणाची ठाव नाही नाव गाव, आहे सारे अनामिक उरे मनातील भाव’ असंच म्हणावे लागेल.

तिचं गोकुळ

जात्यावरच्या ओव्यांमधून व्यक्त होणारं स्त्रीजीवन, कुटुंब हे गोकुळासारखं आहे. यात एकमेकांसाठी जीव पाखडणारी माणसं आहेत. वडीलधाऱ्यांच्या शब्दांना मान देणारी, आपल्या माणसांसाठी झीज सोसणारी माणसं आहेत. ती एकमेकांच्या सुखदुःखात सहभागी होतात. ओव्यांमध्ये आहे जीवाभावाची सई म्हणजे मैत्रीण, तर भावासाठी जीवाची पंचारती करून त्याला ओवाळणारी बहीणही आहे. सासरी नांदणाऱ्या मुलीला माहेरची अपवाई आहे, तर सासरचे कौतुक सांगणारी गृहलक्ष्मीही याच ओव्यांमध्ये आहे.

‘मायबाप माझे गंगा रामेश्वर, देवाला नको जाया देव माझ्या घरी थोर असा जन्मदात्यांबद्दलचा तर सासू नि सासरा तेंची

मोत्याची पाऊलं, त्यांच्या की पोटीचं मला माणिक गावलं' असा सासु-सासऱ्यांविषयीचा मनातला आदरभाव ही ओव्यांमधून व्यक्त झाला आहे.

आईला जप, तिचा अपमान करू नको असं सांगणारी आजीही नको म्हणून 'पुत्रा मातेला वेडी वेडी, तिला जन्म देताना तुटली तिची आतडी' असं म्हणताना दिसते. 'बहीण गेली सासरला, भाऊ उभा वाटेवरी, आल्या गेल्याला पुसतो बहीण दिसली कुठवरी' अशी बहिणीची काळजी घेणारा भाऊ यात आहे, तर 'नणंद अक्काबाई चिंचेचं आकडं, किती करा सेवा नित बोलणं वाकडं,' ही व्यथाही आहे. हे सगळं स्त्रियांचं जिव्हाळ्याचं भावविश्व आहे.

तिची नातीगोती

'देव देव म्हणूनी चारीधामाला गेलं येडं, शहाणा पुत्र मायबापाची सेवा करं, बाप तो ईश्वर, मायबाई काशी, नंदी आहे पायापाशी भाऊराया, वेड्या माझ्या जीवा तुला उलीसं कळंना, मायबापसारखी कुठं दौलत मिळंना, तुझी वाट रे पाहुनी डोळे झाले कुखावाणी सोयऱ्या बांधवा कशी माया लोकावाणी...' अशी मनाच्या गाभान्याला खोलवर स्पर्शून जाणारी ओवी ऐकली की यातली सहजता तर जाणवतेच; पण तिच्या नात्यागोत्यातील आनंद, रुसवा, तिची घालमेल ही जाणवते. राखी पौर्णिमा आली तरी भाऊ बहिणीकडे आला नाही... हे काय रे दादा... तु बहिणीला इसरलास काय? पण लक्षात ठेव दादा आम्ही चार घटकेच्या चिमण्या आहेत... आणि तू तर कस्तुरीसारखा आहेस... कळतय नं तुला मी काय म्हणतेय ते... रागावलास का माझ्यावर... विचार करता करता ती पुन्हा मान झटकते... म्हणते, हा काय भलताच विचार करतेय मी? पाठच्या बहिणीवर भाऊ कसा रागवेल... कस्तुरी का सोडेल नीजवाज भाईराया.... तिचं दोलायमान मन ओवीतून व्यक्त होतं आणि भावावरचा विश्वास दाखवतं.

'जिला नाही भाऊ तिने पाचोळ्याचा केला, आली वान्याची झुळूक दादा उडूनिया गेला' हा तिला आलेला नात्यातील फोलपणा ती सांगतेय तर कधी मानियला भाऊ जातीचा मुसलमान, सख्या भावापरिस

आहे त्याचं ईमान म्हणत मानवतेचे रेशीम बंधही दाखवतेय.

तिच्या अंतरीचं गुज

ओवी म्हणजे स्त्री जीवनाची, तिच्या मनाची हळुवार गाथा आहे. ती जशी मनाला मोहून टाकणारी, अंतरीचं गुज सांगणारी भाषा आहे तशीच ती मोठ्याच्या आम्ही मुली जशा तलवारीच्या अपण्या, जाईल पाणी, तुझं दुरून बोल शहाण्या असे परखडपणे सांगायलाही घाबरत नाही.

मनाचा हळुवारपणा

'सुंदर माझे जाते गं, फिरतसे बहुते, ओव्या गाऊ कौतूके तु ये रे बा विठ्ठला' असं गाताना आणि आपला श्रमपरिहार करताना या भोळ्याभाबड्या स्त्रियांनी आपल्या आसपास घडणाऱ्या अनेक गोष्टी टिपकागदाप्रमाणे टिपून घेऊन आपल्या गाण्यात ओवल्याचे दिसते. या हळुव्या मनाला सीतेला झालेला सासूरवासही आवडला नाही, त्यावर बोलताना ती म्हणते, 'सीताबाई वनवासी, दगडाची केली उशी, अरण्यामंदी सीताबाई, तुला झोप आली कशी किंवा कामाच्या व्यापात तिला पंढरपूरला जाता येत नाही,' मग ती म्हणते, 'पंढरीला जाया अवंदा नव्हतं माझं मन, देवा विठ्ठलानं पत्र पाठविली दोन, एवढ्या कामातून मी पंढरीला गेले का? तर देवा विठ्ठलाची दोन पत्रं आली, तिथे गेले तर काय, भक्तांची ही गर्दी,' मग ती विठ्ठलाकडे तक्रार करताना म्हणते, 'जीवाचं सुखदुःख तुला सांगते विठ्ठला, पंढरीच्या पाटला कधी भेटशी एकला..'

मातीचा सुगंध

समाजजीवनाचे दर्शन घडवणारी ओव्यांमधील अभिव्यक्ती त्यामुळेच आजही लोकमनाशी एकरूप झालेली दिसते. 'उगवले नारायण गोदावरीला आरती, आंघोळीला आले सोपान निवृत्ती' इथे मांडणीतील प्रादेशिकताही आपल्या लक्षात येईल. जे जे स्त्रियांच्या मनाच्या जवळ, तिच्या घर-संसाराच्या जवळ त्याचा तिने आपल्या ओव्यांमधून आवर्जून उल्लेख केलेला दिसतो. मराठवाड्यात सर्वात मोठी नदी गोदावरी... तिचा उल्लेख मराठवाड्याच्या

ओवीगीतांमध्ये अनेकदा आलेला दिसतो..

मनातल्या आशयाला पूर्ण अर्थ देणारी ही मांडणी त्यामुळेच ये हृदयीचे ते हृदयी जाऊन भिडणारी आहे. याची प्रेरणा ही मुळातच सामाजिक जीवनात, कौटुंबिक वातावरणात रुजलेली आहे. याला गावाकडच्या मातीचा आणि घरंदाजपणाचा सुगंध आहे. त्याग आणि उपभोग याच्यात संतुलन साधताना आपला, कुटुंबाचा, घर परिवार आणि परिसराचा विचार यातून व्यक्त झाला आहे.

काळजाची भाषा

ज्ञात-अज्ञात स्वरूपात पिढ्यान्पिढ्या प्रवास करणाऱ्या या ओव्यांना खऱ्या अर्थाने काळजाची भाषा म्हणावं लागेल. ओव्यांमधील भाषेचे सामर्थ्य, यातील भावभावनांचे ऐश्वर्य आणि अभिव्यक्तीमध्ये काळानुरूप झालेला बदल हा त्या त्या काळातील स्त्रियांच्या परिवर्तनाचा प्रवास सांगतो. यातून व्यक्त होणारं महिलांचं भावविश्व हे इतकं संवेदनशील आहे की, कधी पटकन डोळ्यात पाणी आणतं तर कधी अत्याचाराविरुद्ध लढण्यासाठी हत्तीचं बळ देतं.

वाट झाली मोकळी

आज आपण माध्यम क्रांती अनुभवत आहोत. संवादासाठी रोज एक नवं माध्यम गवसत असताना आपण कसं आणि कोणत्या माध्यमातून व्यक्त व्हायचं, यासाठी अनेक पर्याय आहेत; पण ज्यावेळी असे कोणतेच पर्याय उपलब्ध नव्हते तेव्हा गावगाड्यात अडकलेल्या आणि कुटुंब कबिल्यात उंबऱ्यांच्या आत वावरणाऱ्या स्त्रियांना त्यांचं मन मोकळं करण्यासाठी कुठलंच साधन नव्हतं, तेव्हा या जात्यावरच्या ओव्यांनी त्यांच्या मनातील भावभावना, उद्रेक, घालमेल यांना वाट मोकळी करून दिली. ओव्यांच्या माध्यमातून याला गुंफण्याचं-ओवण्याचं काम केलं आणि त्यातून मनाचा शिणवटा हलका केला.

ओव्यांमधील अभिव्यक्ती ही फक्त स्त्रियांच्या सुख-दुःखापुरती मर्यादित आहे का, तर नक्कीच नाही. यात अनेक पिढ्यांचे अनुभव आणि त्यातून मिळालेलं ज्ञान

**अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली**
२०२५

यामुळं ओवी आणखी संपन्न झाली आहे. यात जीवन जगण्याची शिदोरी आहे. 'शेजीबाई एका दारी दोघी वागू, माझी मैना, तुझा राघू' असं सांगताना ती शेजीचं म्हणजेच शेजारणीशी असलेलं तिचं नातं सांगतेय, तर कधी दुसरीकडे शेजीच्या घरी गेले 'सहज मी बसायला, शेजी मनाशी बोलती आली असेल उसण्याला' अशी तिची तक्रारही करतेय.

एवढंच कशाला? मनाला न पटलेल्या गोष्टीही ओव्यांमधून समोर आल्या आहेत... 'आपली नार हाय हळदीचा गाभा, पर नारीसाठी वळचणीला उभा' असं म्हणत परस्त्रीच्या नादी लागलेल्या पतीविषयीची वेदना यात आहे. देवाला लौकिक पातळीवर आणून त्याच्याशी साधलेला संवाद यात आहे... 'किती गं पुण्य केलं तु कुंभाराच्या ईंटं, विठु दयाळाची तुला चरणं सापडली कुठं' असा मनाला पडलेला प्रश्न आहे, तर 'रुकमीण धुणं धुती, विठ्ठल डगरीला उभा', अशा दोघांच्या प्रीतीला हसली चंद्रभागासारखा प्रेमातील लडिवाळपणाही यात आहे. 'भीम भीम म्हणू भीमा साखरेची पुडी, भीमाचं नाव घेता सुदं झाली माझी कुडी' ही भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याविषयीची आदरभावनाही ओव्यांमधून व्यक्त झाली आहे

यातील वैचारिक श्रीमंती थक करणारी आहे. ओवी आणि लोकगीतातून उलगडत जाणारं स्त्री मनाचं भावविश्व प्रचंड उत्कट आहे. ओव्यांनी प्रवाहासोबत जात, नावीन्याची कास पकडत आपला प्रवाह नेहमीच खळखळता ठेवल्याने त्या त्या काळातील घटना-घडामोडींचं प्रतिबिंब त्यात दिसून आलं आहे. त्यामुळेच अगदीच सहजतेने स्वातंत्र्य, स्वराज्य, महात्मा गांधी, छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या कार्याचा उल्लेख जसा आला तसाच प्रौढ शिक्षण, लसीकरण, दारुबंदी, मुलीचा जन्म, तिला होणारा सासूरवास यासारखे विषय ओव्यांनी अतिशय लीलया हाताळलेले दिसतात.

शब्दांचं कोंदण

जन्मापासून मृत्यूपर्यंत साथ देणारी, प्रत्येक सण समारंभ, सुखदुःख आपल्यासोबत साजरी करणारी आणि

त्यातून आपल्या जीवनाचा आरसा दाखवून दिशा देणारी ही ओवी केवळ स्त्री मनाचं भावविश्व नाही तर खऱ्याअर्थाने लोकसंवादाचं सशक्त माध्यमही आहे. ओव्यांची भाषा, तिचं वैभव, तिची मांडणी प्रचंड विलोभनीय आहे. ओव्यांमधून आपल्या जिवलगंसाठी वापरलेली प्रतीके/उपमा या मांडणीची श्रीमंती सांगतात. कंथ, मंगळसूत्र, राजस, कपाळीचं कुंकू, राया, सखा, साजना, गळीचं मंगळसूत्र अशा विविध नावांनी पतीला संबोधणारी पत्नी यात आहे. मुलीला पृथ्वी, हिरकणी, मैना, चंद्रम्याची कोर, चिमणी, गुळाची घागर, साखरेचे पोते, हरभऱ्याची डाळ, साखरेचा घडा, धर्माची पायरी संबोधणारी हळव्या मनाची आई ओव्यांमध्ये आहे. प्रत्येक नात्याला तिने सुंदर शब्दांचं कोंदण या ओव्यांमधून दिलेलं दिसतं.

नावीन्याचे टिपण

'पहाटेच्या प्रहरी मला संसाराचा धंदा, नाव तुझे रे गोविंदा घ्यायला विसरले' असं सांगून माफी मागणाऱ्या मनाचा नितळपणा या महिलांकडे आहे. 'सकाळी उठून मला घाई सडा रांगोळीची, माझ्या की दारावरनं वाट जाते मंदिराची' असं ओवीतून सांगणारी स्त्री पुढे तिच्या अस्तित्वाविषयी जाणती झाली आणि बदलत्या परिस्थितीची नोंद तिने आपल्या ओव्यांमधून घेताना म्हटलं, 'सकाळी उठूनी मला सडा रांगोळीची घाई, माझ्या की दारावरनं वाट शाळेची जाई, पहिली ओवी कौसलेच्या रामाला, मुलासंगे मुलीला मी पाठवते शाळला...' मुला मुलीत भेद करायचा नाही हा संदेश किती ओघवत्यापणाने तिने आपल्या ओवीमधून मांडला आहे.

आता इंग्रजी माध्यमातील शिक्षण हा काही नावीन्याचा विषय राहिला नाही; पण साधारणतः तीन चार दशकांपूर्वी तो नक्कीच नावीन्याचा विषय होता, तोही तिने आपल्या ओवीत मांडताना म्हटलं, 'सकाळच्या पारी टांगा धावतो वेसीबाहेर, तान्हा माझा इंग्रजी शाळेत जातो कोसावर' हेच नावीन्य शेतातल्या कामाच्यावेळीही दिसते. 'नदीच्या पल्याड काय वाजतं खटाखटा, माझ्या बंधुजीच्या शेतात नवीन इंजिन जुना पट्टा.'

स्वातंत्र्य, स्वराज्य, स्वदेशीवरचं तिचं भाष्यही बोलकं आहे, ती म्हणते, 'जिकडे तिकडे झाले गांधी गांधी, साधी झाली राहणी बाया बापड्यांची, कुठं चालल्या आयाबाया.. बंद मीठ लुटावया इंग्रजांचं,' तिला गावात आलेल्या नवीन आगीनगाडीचंही खूप कौतुक आहे, ती म्हणते, 'आगीनगाडीला नका म्हणू राक्षसीन, चार बोटांच्या रुळावर कशी चालली मोकाशीन' मुंबई आणि गिरण्या एक जिह्याच्याचं नातं, तेही तिने आपल्या ओव्यांमधून मांडलंय, 'मुंबई शहरामंदी गिरणीबाई तुझा भोंगा, माझ्या प्राणसख्याचा धावतो टांगा.'

सगळ्यांचं भलं चिंतणारा लोकरंग

हे खऱ्या अर्थाने लोकजीवन आहे. प्रवाही राहणारं, नदीसारखं, यात ना विचाराचं साचलेपण आहे ना संस्काराचं. बदलत्या काळातील चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार करत ही लोकधारा पुढे आणि पुढेच जात आहे. 'फिरती पोटासाठी पाय, ओठी भक्तांचे रंजन, अंतरंगी कोरले अशी कला असे जीणे, संगे संस्कृतीचे लेणं' असं या गाण्याबाबत, लोकसंस्कृतीच्या उपासकांबाबत बोलले जाते. ओवी ही देखील एक संस्कृतीचं लेणं आहे, हा लोकरंग ना केवळ तिच्या, परंतु समाज जीवनाच्या भावविश्वाला प्रकाशमान करणारा, सगळ्यांचं भलं चिंतणारा आहे एवढं नक्की.

विभागीय माहिती उपसंचालक (लातूर)

मराठी भाषा अभिजात आहे की नाही याची चर्चा आपल्याला सोळाव्या शतकापासूनच सुरु झालेली दिसते. संस्कृत भाषा देवांनी निर्माण केली, मग काय प्राकृत भाषा (म्हणजे माहाराष्ट्री प्राकृत) काय चोरांनी निर्माण केली? हा प्रश्न अत्यंत उद्वेगाने संत एकनाथ यांनी विचारला होता. मराठी भाषा स्वतंत्र नसून संस्कृतपासून निर्माण झाली हा दुराग्रह भाषा विद्वानांनीही धरला.

प्राचीन मराठी भाषेचे वैभव

संजय सोनवणी

एकोणिसाव्या शतकात आर्य आक्रमण सिद्धांतामुळे भारतातील बहुतेक भाषा या संस्कृतोद्भव आहेत व एतद्देशीयांना आक्रमक आर्यांची भाषा न पेलल्यामुळे सामान्य लोकांत अपभ्रष्ट संस्कृत म्हणून प्राकृत बोलीभाषा निर्माण झाल्या असा अ-भाषाशास्त्रीय सिद्धांत पुढे आला. भाषाशास्त्राची मांडणी करताना प्राकृत भाषांना मिडल-इंडो-युरोपियन अशी संज्ञा बहाल करत प्राकृत भाषांना दुय्यम स्थान दिले गेले.

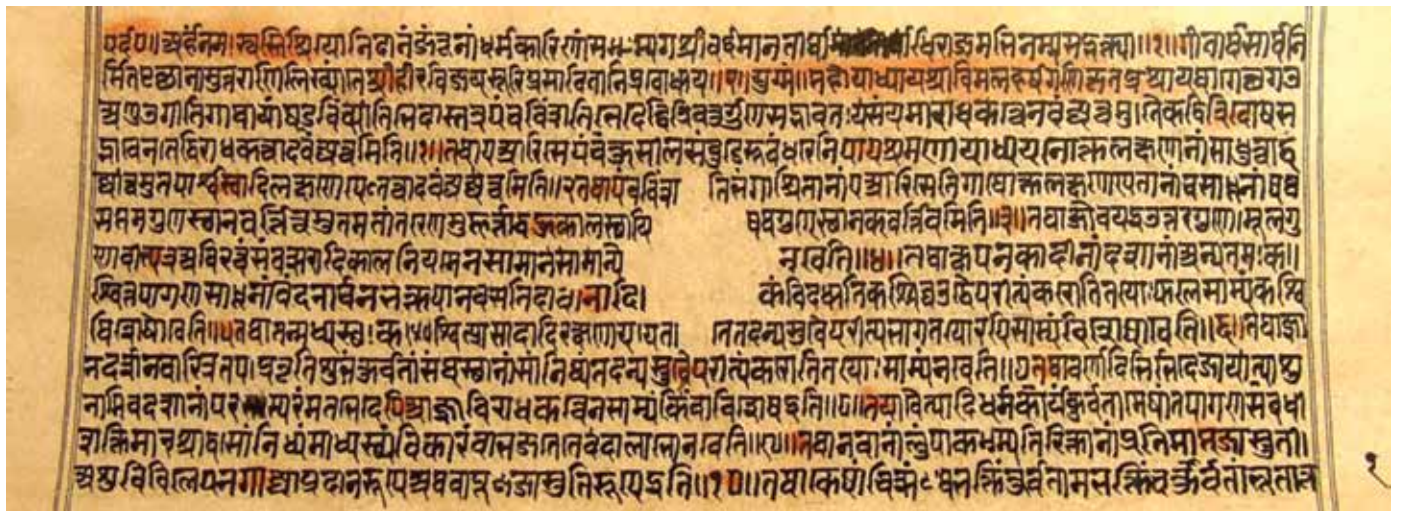
भाषांचा प्रवाह हा प्राथमिक ओबड-धोबडतेकडून कालौघात सांस्कृतिक परिवर्तनासोबत परिष्कृततेकडे वाटचाल करतो आणि भाषा ही त्या त्या प्रदेशाच्या भूवैशिष्ट्यांमुळे निर्माण होणाऱ्या सामुहिक मानसशास्त्राची उपज असते. हे निखळ प्रादेशिक भाषाशास्त्रीय सत्य आर्य आक्रमण

सिद्धान्त डोक्यावर घेणाऱ्या विद्वानांच्या लक्षात आले नाही. उलट भाषांचा उपयोग सांस्कृतिक दहशतवादासाठी होऊ लागला. संस्कृत ही देवभाषा असून बाकी संस्कृतच्या अपत्यभाषा आहेत, हे असत्य लोकांवर बिंबवण्यात भाषिक वर्चस्वतावादी लोक यशस्वी झाले. यामुळे भाषिक न्यूनगंड निर्माण झाला आणि सामाजिक मानसशास्त्र दुय्यम झाले. जीही भाषा स्वतंत्र आहे, कोणत्याही बाह्य प्रभावाखाली तिची निर्मिती झालेली नाही, ज्या भाषेत किमान दीड हजार वर्षांपासून लिखित पुरावे उपलब्ध आहेत आणि ज्या भाषेचा प्रवाह सातत्यपूर्ण राहिलेला असून जी मौलिक साहित्य परंपरा दाखवते ती भाषा अभिजात होय.

आजची मराठी भाषा प्राचीन 'महरठी पाईय' असे तत्कालीन मराठीत म्हणवणाऱ्या भाषेचा सलग प्रवाह आहे. या शब्दाचे पुढे कृत्रिम संस्कृत रूप माहाराष्ट्री प्राकृत असे

केले गेले. मराठी शब्दांच्या कृत्रिम संस्कृतकरणाचा अड्डाहास मध्ययुगात मोठ्या प्रमाणात बळावल्याने अनेक सांस्कृतिक बाबीही झाकोळल्या गेल्या आहेत. उदाहरणार्थ सालाहन किंवा सातवाहन या शब्दाचे केलेले शालिवाहन हे संस्कृत रूप. यामुळे शक संवत्सराची स्थापना करणारे शालिवाहन कोण हा प्रश्न दीर्घकाळ अनुत्तरित राहिला होता हा इतिहास आहे. असे अनेक गोंधळ या भाषिक अपप्रवृत्तीमुळे झालेले आहेत, ज्याचे निराकरण अद्याप व्हायचे आहे.

संस्कृत भाषा अन्य सर्व भारतीय भाषांपेक्षा प्राचीन आहे काय? या प्रश्नाचे स्पष्ट उत्तर आहे की नाही. संस्कृत भाषेचा जन्म इसपू पहिले शतक ते इसवी सनाचे दुसरे शतक या ३०० वर्षांच्या काळात प्राकृत भाषांवर संस्कार करत क्रमशः झाला. याचे पुरावे आपल्याला प्राचीन नाण्यांवरील व शिलालेखातील भाषेतून

मिळतात. वेदांची भाषा आणि संस्कृत भाषा एकच असाही थोर गैरसमज समाजात आहे. वास्तव हे आहे की, या दोन्ही भाषा सर्वस्वी भिन्न आहेत. पाणिनी आपल्या अष्टाध्यायी या व्याकरणात वैदिक भाषेचा उल्लेख 'छांदस' असा करतो तर संस्कृतचा उल्लेख फक्त 'भाषा' असा करतो. वैदिक भाषा संकरित असून त्यात अवेस्त्याची प्राचीन पर्शियन भाषा आणि प्राचीन प्राकृत भाषांचा संकर झालेला आहे. एवढेच काय, संस्कृत भाषाही प्राकृत भाषांवर संस्कार करत कृत्रिमरीत्या तयार करण्यात आलेली आहे आणि त्या रूपांतरणाचा सलग इतिहासही उपलब्ध आहे.

या संदर्भात जे. ब्लॉक यांनी १९१४ साली लिहिलेल्या फॉर्मेशन ऑफ मराठी लॅंग्वेज' या पुस्तकात फार महत्त्वाची निरीक्षणे नोंदवलेली आहेत. थोडक्यात ती अशी : ऋग्वेदाच्या प्राचीन संपादकांनी अन्य बोलीभाषांना आत्मसात करत अथवा त्यापासून उधारी करत ऋग्वेदाची वैशिष्ट्यपूर्ण भाषा घडवली आहे. (पृ.२) मराठी ही सरळ महाराष्ट्री प्राकृताशी नाते सांगते. अन्य प्राकृत भाषांचा प्रभाव नगण्य आहे. मराठीचे ध्वनिशास्त्र गुंतागुंतीचे व अन्य आर्यभाषांपेक्षा स्वतंत्र आहे. (पृ. ४५), अनेक प्राकृत घाट संस्कृतात घुसले आहेत. संस्कृत ही स्वतंत्र भाषा नसून मिश्र भाषा आहे. (पृ. ४८) हेमचंद्र ज्यांना अपभ्रंश भाषा म्हणतो, त्या भाषांचा मराठीशी काहीही संबंध नाही, तर मराठीचा संबंध थेट प्राचीन महाराष्ट्री प्राकृताशीच आहे. (पृ. ३०-३१) प्राकृत म्हणजेच महाराष्ट्री प्राकृत. शौरसेनी, मागधी, अर्धमागधी वगैरे अन्य प्राकृत भाषा दुय्यम आहेत. मराठीचा पाया स्थानिक वैशिष्ट्यपूर्ण प्राचीन बोर्लीचा आहे जो अन्य भाषांत समांतरपणे आढळत नाही. (पृ.३२) सातवाहन काळात स्थानिक प्राकृत राजभाषा व साहित्यभाषा बनली व तिला वैभव आले. भारतातील कोणतीही भाषा कोणावर लादली गेल्याचे भाषाशास्त्रीय उदाहरण मिळत नाही (पृ. ४४). मी येथे ब्लॉक यांनी दिलेली अत्यंत थोडकी उदाहरणे घेतली आहेत; पण ती मराठी भाषेच्या स्वतंत्र वास्तवावर प्रकाश टाकण्यास पुरेशी आहेत.

खुद्द ऋग्वेदात अनेक प्राकृत प्रयोग आलेले आहेत. म्हणजेच प्राकृत भाषा वेदपूर्व काळातही अस्तित्वात होत्या. किंबहुना प्राकृत आणि अवेस्तन शब्दांचेच सुलभ ध्वनीबदल करत वैदिक संस्कृत व नंतरचे संस्कृत बनले आहे. अहुरऐवजी असुर, मिश्रऐवजी मित्र अशी अवेस्तन शब्दांचे ध्वनीबदल केल्याची असंख्य उदाहरणे देता येतील. इंद्रऐवजी इंद्र, वृंद ऐवजी वृंद असे मूळचे प्राकृत प्रयोग ऋग्वेदात जसेच्या तसेच राहिलेले आहेत. व्याकरणाचा पायाही प्राकृतच असल्याचे अनेक उदाहरणांवरून आढळून येते. उदा. देवासः, सत्यासः ऐवजी देवाः, सत्याः इ. खरे तर ऋग्वेदाची भाषा अवेस्तन (प्राचीन पर्शियन) आणि भारतातील स्थानिक प्राकृत यांचे मिश्रण आहे. एवढेच नव्हे तर ऋग्वेदातील ६% शब्द द्रविड व मुंड भाषेतून वैदिक छांदस भाषेत उधार घेतलेले आहेत. 'भाषांचा उगम' या माझ्या पुस्तकात मी संस्कृत भाषा इसपू पहिले शतक ते इसवी सनाचे दुसरे शतक या काळात कशी क्रमशः विकसित होत गेली हे प्रांथिक, शिलालेखीय व नाणकशास्त्रीय पुराव्यांवरून साधार दाखवले आहे. त्या दृष्टीने संस्कृत हीच आधुनिक भाषा ठरत असून प्राचीन प्राकृत भाषांवर संस्कार करत ही नवी भाषा बनवलेली आहे; परंतु ती आधुनिक असूनही तिला अभिजात दर्जा आणि ज्यापासून ती बनली त्या महाराष्ट्री प्राकृताला व त्या भाषेची थेट वंशज असलेल्या मराठीला मात्र आजवर अभिजात दर्जा नाकारणे हे कर्मदरिद्रीपणाचेच नव्हे, तर भाषाशास्त्रीय दृष्टिकोनही नसल्याचे निदर्शक होते.

त्यामुळे संस्कृत भाषा अपभ्रंश स्वरूपात येऊन प्राकृत (पाअड) भाषा बनल्या हे इंडो-युरोपीय भाषा सिद्धांत मांडणाऱ्या या पाश्चात्य व एतदेशीय संस्कृतनिष्ठ विद्वानांचे मत टिकत नाही. उलट मूळ प्राकृत शब्दांचेच उच्चारसुलभीकरण करीत संस्कृत विकसित होत गेली हे बुद्धिस्ट हायब्रीड संस्कृत ग्रंथ, शिलालेखीय ते नाण्यांवरील भाषेतून सिद्ध होते. महाराष्ट्री प्राकृतात इसपू पहिल्या शतकातील हालाचा 'गाथा सतसई' हा अनमोल काव्यसंग्रह जसा उपलब्ध आहे, तसेच त्याच काळातील

सरहद, पुणे आयोजित
अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२५

तरंगवड हे पादलिप्ताचार्यांनी लिहिलेले मराठीतील आद्य महाकाव्यही प्रसिद्ध आहे. रामाच्या जीवनावरील पहिले महाकाव्य मराठीतीलच! पउमचरिय (पद्मचरित) हे ते महाकाव्य जे विमल सुरी यांनी इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात लिहिले. मराठीचे आद्य व्याकरण तर इसपूच्या तिसऱ्या शतकातील. पाअड लख्खन सुत हे ते व्याकरण जे इसपूच्या तिसऱ्या शतकात लिहिले गेले. याचाच अर्थ मराठी भाषा प्राचीन काळातच साहित्याची भाषा बनू लागली होती. ती बोलण्यात त्याहीपूर्वी शेकडो वर्षे असणार हे उघड आहे.

सातवाहन साम्राज्य महाराष्ट्राबाहेरही पसरले असल्याने मराठीचा प्रसार अन्यत्रही झाला. मराठी ही देशातील महत्त्वाची साहित्यभाषा बनली ते तिच्यातील शब्दसामर्थ्य आणि अंगभूत साहित्यिक गुणधर्मांमुळे. त्यामुळेच मुलाच्या मराठी नसलेल्या एका जैन लेखकाने 'अंगविज्जा' हा तत्कालीन समाजजीवनावर प्रकाश टाकणारा ग्रंथ इसवी सनाच्या पहिल्या शतकात लिहिला. हा गद्य ग्रंथ असल्याने तत्कालीन गद्य मराठीचेही व्यापक दर्शन यातून घडते. याशिवाय पाले, लोहगड, नाणेघाट येथील इसवीसनपूर्व पहिल्या शतकातील मराठीतील शिलालेखही प्रसिद्ध आहे. नाण्यांवरचा मजकूरही मराठी भाषेत आहे. सातवाहनांनी मराठीला राजभाषा बनवल्याने मराठीचा प्रगल्भ विकास व्हायला मदत झाली. या भाषेतील शब्द व व्याकरण पूर्णतया स्वतंत्र असून ते संस्कृताचा अपभ्रंश नव्हे; पण हा गैरसमज शतकानुशतके जपला गेला. कुवलयमाला या आठव्या

शतकातील काव्या ग्रंथाचा लेखक उद्योतन सुरी आपण मराठी भाषेची निवड का केली हे सांगताना म्हणतो, संस्कृत भाषा अनेक पद, समास, निपात, उपसर्ग, विभक्ती, लिंग, परिकल्पना, कुविकल्प इत्यादी बाबींमुळे दुर्गम दुर्जनाएवढीच विषमतेने ग्रासित असल्याने आपण हे काव्य लिहिण्यासाठी मराठी (मरहट्टी पाइय) भाषेची निवड केली आहे. (कुवलयमाला ७१.२) २२०० वर्षांपासून मराठी भाषेत सातत्याने साहित्याची निर्मिती होत राहिली. धार्मिक साहित्य तर अक्षरशः हजारोंच्या संख्येत आहे. एवढी साहित्य निर्मिती भारतातील इतर कोणत्याही भाषेत झालेली दिसून येत नाही. शिवाय मराठी लेखक हे प्रयोगशील असल्याने आद्य प्रवासवर्णन वासुदेवहिंडीच्या रूपात इसच्या तिसऱ्या शतकात लिहिले गेले, तर आद्य उपहासकथा धुत्ताख्वान आठव्या शतकात लिहिले गेले. मराठी भाषेचे वैभव कालौघात जसे वाढत गेले तशी ही भाषा बदलत जात आजच्या स्वरूपाला येऊन पोहोचली आहे. तरीही मराठी भाषा दुय्यम आहे आणि संस्कृत प्राचीन हा अट्टाहास सुरूच होता; पण समजा संस्कृत आधीची असती, तर या प्राकृत भाषेच्या आधीचा मूळ संस्कृतलिखित अथवा शिलालेखीय पुरावा आजही अस्तित्वात असला असता; पण अगदी वैदिक धर्माचे आश्रयदाते असलेल्या शुंग काळातील शिलालेखही स्वच्छ प्राकृतात आहेत. 'गाथा सप्तशती'चे संपादक स. आ. जोगळेकरांनाही सातवाहनांनी केलेल्या श्रौत यज्ञांचे वर्णन नाणेघाट शिलालेखात प्राकृतात कसे, हा प्रश्न पडला होता व त्यांनी या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत तो नमूदही केला. शुंगांच्याही अश्वमेध यज्ञाचे वर्णन प्राकृतात आहे. संस्कृत भाषा अस्तित्वात असती तर किमान यज्ञाचे उल्लेख असणारे लेख तरी संस्कृत भाषेत असते, पण तसे आढळून येत नाही. मुळात जी भाषाच अस्तित्वात नव्हती त्या संस्कृत भाषेत त्यांचे वर्णन कसे करणार? आणि मग संस्कृत शब्दांचे अपभ्रंश म्हणजे प्राकृत असा अर्थ पुराव्यांच्या अभावात कसा

काढता येईल? संस्कृत भाषा व तिचे पाणिनीकृत व्याकरण गुप्तकाळात सिद्ध झाले. तिसऱ्या शतकानंतर मात्र आधी द्वैभाषिक (प्राकृत लेख व त्याचा संस्कृतमधील अनुवाद) व नंतर संस्कृत शिलालेख/ताम्रपटांचा विस्फोट झालेला दिसतो हे येथे लक्षात घ्यायला पाहिजे. असंख्य प्राकृत ग्रंथांची भाषांतरे अथवा छाया याच काळात झाल्या. गुणाढ्याच्या 'बृहत्कथे'चेच काय; पण प्राकृतप्रकाश (मूळ नाव- पाअड लख्खन सुत्त) या वररुचिकृत प्राकृत व्याकरणाचाही भामहकृत संस्कृत अनुवाद झाला. याचे कारण संस्कृत ही ग्रंथव्यवहाराची मुख्य भाषा बनली असली तरी प्राकृतातही समांतरपणे विपुल ग्रंथनिर्मिती होतच राहिली, त्यामुळे प्राकृत व्याकरणाचाही अभ्यास गरजेचा बनला.

मराठीचे आज उपलब्ध असलेले आद्य व्याकरण इसवी सनापूर्वी तिसऱ्या शतकातच लिहिले गेले, म्हणजेच मराठी भाषा त्याच काळात प्रगल्भ झालेली होती. ती बोलण्या-लिहिण्यात त्याच्याही खूप पूर्वीपासून असणार हा अंदाज आपण सहज बांधू शकतो. मराठी भाषेत रामकथेवरील विमल सुरीकृत आद्य महाकाव्य 'पउमचरीय' इसवी सनाच्या पहिल्या शतकातच लिहिले गेले. याआधीच हाल सातवाहनाने संपादित केलेली गाथा सतसई, माहाकाव्य तरंगवइचे लेखन पूर्ण झालेले होते. नंतरच्या कालखंडात लिहिले गेलेले अंगविज्जा, लिलावइ, वासुदेव हिंडी, समराइच्च कहा, महाकाव्य गौडवहोसारखे असंख्य ग्रंथ हे मराठीचे वैभव आहेत. तेराव्या शतकानंतर

उदयाला आलेले संत साहित्य हे मराठी भाषेच्या विकासातील कळस आहे. जिवंत भाषेप्रमाणे आपली मराठी कालौघात विकसित होत आजच्या स्वरूपापर्यंत पोहोचली आहे. २,२०० वर्षापूर्वीच्या सातवाहनकालीन मराठीतील असंख्य शब्द आजही आपल्या नित्य बोलण्यात असतात ही बाब भाषेच्या सातत्याचे फार मोठे लक्षण आहे.

मराठी अभिजात ठरल्याचे लाभ काय हा एक प्रश्न सातत्याने विचारला जाऊ लागला आहे. मराठी अभिजात ठरणे म्हणजे ती स्वतंत्र भाषा आहे हे अधिकृतरीत्या मान्य होणे. भाषिक न्यूनगंड हा मानवी समुदायाचे मानसिक शोषण करणारा असतो. भाषिक वर्चस्वतावादापासून सुटका होणे आणि आपली भाषा ही आपल्याच पूर्वजांची निर्मिती आहे ही जाणीव वेगळा आत्मविश्वास आणि आत्मसन्मान निर्माण करणारी असते. यामुळे केंद्र सरकार अनुदान देईल, भाषेचा अभ्यास वाढेल, मराठी भाषकांकडे तुच्छतेने पाहणे कमी होईल, अशी अपेक्षा असली, तरी शेवटी भाषा ही सामुदायिक निर्मिती असल्यामुळे मराठी भाषेचे वैभव दिगंत वाढवण्यासाठी मराठी भाषकांनाच कंबर कसावी लागणार आहे.

सध्यातरी मराठी बांधवांना भाषिक न्यूनगंडातून सुटका मिळाली. याचा आनंद साजरा करून आपली भाषा अजून कशी सशक्त होईल, आपल्या भाषेत कशी अधिकाधिक ज्ञाननिर्मिती होईल याकडे जोमाने लक्ष पुरवावे लागेल आणि शेवटी, अभिजात भाषा म्हणजे केवळ अभिजनांची भाषा नव्हे, तर जीही भाषा स्वतंत्र असते व जिच्यात किमान दीड-दोन हजार वर्षांचा निरंतर मौलिक साहित्य निर्मितीचा इतिहास असतो तीच भाषा अभिजात भाषा असते आणि मराठी भाषा या निकषांवर टिकली आहे हे सार्वकालिक सत्य आता केंद्र सरकारनेही मान्य केले आहे, हे आपल्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहे.

(लेखक हे इतिहास संशोधक आहेत.)

साहित्याची श्रेष्ठता, भाषेच्या वयाचे १५०० ते २००० वर्षांचे लिखित पुरावे, भाषेची स्वतंत्रता आणि भाषेचे मूळ रूप व आजचे रूप यांचे नाते असणे हे केंद्र शासनाने एखाद्या भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याबाबत निश्चित केलेले चारही निकष मराठी सहज पूर्ण करते. आपण तसे सिद्धही केले आहे. आता गरज आहे ती लोकअभियानाची.

मराठी अभिजातच

भूषण गगराणी

मराठी ही लोकभाषा, राजभाषा, ज्ञानभाषा आणि महानुभावांची धर्मभाषा आहे. कोणताही माणूस मातृभाषेतून विचार करतो. मातृभाषा ही एक प्रकारे माणसाच्या अस्तित्वाला विचारांचा प्राणवायू पुरवत असते. ते त्याचे ओळखपत्र असते. मातृभाषा ही माणसाची अस्मिता आणि अस्तित्वखूण असते. साहित्याची श्रेष्ठता, भाषेच्या वयाचे १५०० ते २००० वर्षांचे लिखित पुरावे,

भाषेची स्वतंत्रता आणि भाषेचे मूळ रूप व आजचे रूप यांचे नाते असणे हे केंद्र शासनाने एखाद्या भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा देण्याबाबत निश्चित केलेले चारही निकष मराठी सहज पूर्ण करते. आपण तसे सिद्धही केले आहे. आता गरज आहे ती लोक अभियानाची. मराठी भाषेला अभिजात दर्जा मिळावा यासाठी गेली चौदा वर्षे आपण अहोरात्र झटत आहोत. डॉ. रंगनाथ पठारे यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने सादर केलेला अभिजात मराठी भाषेचा अहवाल

केंद्र सरकारने नेमलेल्या भाषातज्ज्ञांनी सर्वानुमते मंजूर केला, त्याला ७ वर्षे उलटून गेली.

मराठी जगणारच

अभिजात मराठी भाषा म्हणजे श्रेष्ठ मराठी भाषा. ज्या भाषेतले साहित्य श्रेष्ठ दर्जाचे असते तिला अभिजात दर्जा मिळतो. मराठी 'अमृतातेही पैजां जिंकणारी असल्याची' ग्वाही संत ज्ञानेश्वर देऊन गेलेत. जगातील सर्व भाषा मेल्या आणि अवघ्या चार जगल्या तरी मराठी जगणार आहे. स्वतःचे राज्य आणि श्रेष्ठ साहित्य असलेली मराठी ही जगातली चौथ्या क्रमांकाची राज्यभाषा आहे. मराठीतले कोशावाङ्मय तर जगातले दुसऱ्या क्रमांकाचे कोशावाङ्मय आहे.

१७ वर्षांपूर्वी तमीळ भाषेला अभिजात दर्जा दिला गेला. त्यानंतर संस्कृत, तेलुगू, कन्नड, मल्याळम आणि उडिया यांनाही तो मिळाला. मराठीला हा दर्जा द्यावा अशी साहित्य अकादमीने एकमताने केलेली लेखी शिफारस भारत सरकारने गेली ७ वर्षे दुर्लक्षित केली आहे. त्यामुळे मराठी भाषा, साहित्य, संस्कृती, शिक्षण हे सारेच विषय मागे गेले आहेत. मराठी भाषेचे स्वतंत्र विद्यापीठ, मराठीचे २५ वर्षांचे धोरण, सांस्कृतिक धोरण आणि अभिजात दर्जा या बाबतीत तडजोड होता कामा नये.

समृद्ध मराठी

१९०७ मध्ये ग्रियर्सनने भारतीय भाषांचे सखोल सर्वेक्षण केले. तो म्हणतो की, जी भाषा रोजगार देते तिच जगते. जी भाषा रोजगारक्षम नसते ती मरते, नष्ट होते.

ब्राह्मी लिपि

अ	आ	इ	ई	उ	ऊ
ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
क	ख	ग	घ	ङ	
च	छ	ज	झ	ञ	
ट	ठ	ड	ढ	ण	
त	थ	द	ध	न	
प	फ	ब	भ	म	
य	र	ल	व		
श	ष	स	ह		

संख्याएं

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

बोलीभाषांची विविधता हे मराठीचे खरे वैभव असून मराठीच्या ५२ बोलीभाषा आहेत. त्याचा आपण अभिमान बाळगला पाहिजे. जिला जास्त ओढे ती नदी मोठी, याच न्यायाने मराठीला रसद पुरवणाऱ्या या सर्व बोली महत्त्वाच्या आहेत. या सर्वच बोलीभाषांतील साहित्य खूप सकस आहे. बहिणाबाई, उद्धव शेळके, शांता शेळके, भुजंग मेश्राम, सदानंद देशमुख, व्यंकटेश माडगूळकर, राम नगरकर, आनंद विंगकर, राजन गवस, मच्छिंद्र कांबळी, प्र.ई. सोनकांबळे, बा. भ. बोरकर, बाबुराव बागुल, नामदेव ढसाळ आदींमुळेच मराठी समृद्ध झालेली आहे. ज्ञानेश्वर, नामदेव, जनाबाई, मुक्ताबाई, सावता महाराज, एकनाथ, तुकाराम, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, साने गुरुजी, जी. ए. कुलकर्णी, बा. सी. मर्ढेकर, भालचंद्र नेमाडे, वि. स. खांडेकर, कुसुमाग्रज, विंदा करंदीकर, दुर्गा भागवत, पु. ल. देशपांडे, विजय तेंडुलकर, भाऊ पाध्ये, अरुण कोलटकर, महेश एलकुंचवार, रंगनाथ पठारे अशा अनेकांमुळे मराठी समृद्ध झालेली आहे. दलित साहित्याने मराठीला सामाजिक दस्तऐवज देऊन तिला खूप श्रीमंत केलेले आहे. इरावती कर्वे, नरहर कुरुंदकर, डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, राजारामशास्त्री भागवत, प्रबोधनकार केशव सीताराम ठाकरे, विठ्ठल रामजी शिंदे, त्र्यंबक शंकर शेजवलकर, गणेश देवी, रामचंद्र चिंतामण ढेरे, सदानंद मोरे, दिलीप चित्रे, कमल देसाई, मालती बेडेकर, शरद पाटील, अरुण साधू, गंगाधर गाडगीळ, आ. ह. साळुंखे यांचे लेखन श्रेष्ठ प्रतीचे आहे. तसेच शाहीर होनाजी बाळा, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, ह. ना. आपटे, वि. दा. सावरकर, आचार्य अत्रे, चिं. वि. जोशी, वि. का. राजवाडे, दया पवार, ऊर्मिला पवार यांचाही उल्लेख आपणास करावयास हवा.

एक होता कावळा नि एक होती चिमणी.. ही प्रत्येक मराठी घरात आजही सांगितली जाणारी गोष्ट आहे. ती पहिल्यांदा ग्रंथात लिहिली गेली ८०० वर्षांपूर्वी. लीळाचरित्रात धानाई नावाच्या हट्टी मुलीला श्रीचक्रधरांनी ती सांगितली असली तरी ती त्याआधी हजार-बाराशे वर्षे मराठी लोकजीवनात सांगितली जात होती. ती विलक्षण लोकप्रिय होती.

खरी जिवंत भाषा

महाराष्ट्री प्राकृत किंवा महारष्ट्री या नावाने दोन-अडीच हजार वर्षांपूर्वी प्रचलित, लोकप्रिय व मान्यताप्राप्त असलेली भाषा ही संस्कृतपेक्षाही जुनी असल्याचे म. म. राजारामशास्त्री भागवत (विदुषी दुर्गा भागवत यांचे आजोबा) यांनी १८८५ मध्येच दाखवून दिले होते. 'मराठ्यासंबंधी चार उद्गार' हा त्यांचा ग्रंथ जिज्ञासूंनी अवश्य वाचावा. त्यांचा 'मराठीची विचिकित्सा' हा ग्रंथही महत्त्वाचा आहे.

राजारामशास्त्री भागवतांच्या संशोधनाचा निष्कर्ष सांगताना दुर्गा भागवतांनी म्हटले आहे की, जुनी महाराष्ट्री संस्कृतपेक्षा जुनी व खरी जिवंत भाषा आहे हे त्यांनी दाखवले आहे. मराठी संस्कृतोद्भव नाही. ती संस्कृतपेक्षा जुनी भाषा आहे. नात्याने ती संस्कृतची मावशी आहे. १९२७ मध्ये

ज्ञानकोशकार केतकर यांनी प्राचीन महाराष्ट्राचा इतिहास दोन खंडांत लिहिला. त्यात त्यांनी मराठीचे वय किमान अडीच हजार वर्षे असल्याचे पुराव्यानिशी दाखवून दिले आहे. १९३२ मध्ये पांगारकरांनी दाखवून दिलेले आहे की, महाराष्ट्री, महारष्ट्री, मन्हाठी, मराठी या वेगळ्या भाषा नसून ती एकाच भाषेची प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन रूपे आहेत.

गाथा सप्तशतीतील मराठी महाराष्ट्री प्राकृत या नावाने ओळखले गेली. हरिभद्र, भद्रबाहू, उद्योतन सुरी आदीचे लेखन आणि चक्रधर, चोखा, चौभा, बखरकार ते फुले-आंबेडकर, अण्णाभाऊ, लोकहितवादी, आगरकर, रानडे, टिळक, विष्णुभट गोडसे, लक्ष्मीबाई टिळक, विश्राम बेडेकर, हमीद दलवाई, फादर स्टीफन्स यांच्या साहित्याची महत्ता आणि त्यांचे जैविक

नाते महत्त्वाचे आहे.

मराठीतला आज उपलब्ध असलेला पहिला ग्रंथ आहे, गाथा सप्तशती (गाथा सप्तशती). गाथा म्हणजे कविता. सातशे लोककवितांचा संग्रह म्हणजे हा ग्रंथ होय. पैठणच्या हाल या सातवाहन राजाने सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वी पत्रास कवींच्या या कविता संकलित केल्या. सातवाहनांची राजभाषा मराठी असल्याने त्यांचे जिथे-जिथे राज्य होते तिथे-तिथे या ग्रंथाची हस्तलिखिते मिळालेली आहेत. सातवाहनांचे संपूर्ण भारतावर तर राज्य होतेच. शिवाय पार अफगाणिस्तानपर्यंत राजभाषा मराठीची पताका फडकत होती.

संगम साहित्यात मराठी

तमीळ भाषेला अभिजात दर्जा मिळण्यात 'संगम साहित्याचा' मोठा वाटा आहे. हे साहित्य २३०० ते २६०० वर्षे जुने आहे. कावेरी नदीवर धरण बांधले जात असल्याचा प्रसंग त्यात आला आहे. या धरणाच्या कामासाठी जगभरातून तज्ज्ञ मागवण्यात आलेले होते. महाराष्ट्रातील मराठी गवंडी मोठे कुशल असल्याचे वर्णन त्यात आले आहे. ते आपापसात मराठीतून बोलत असत.

इसवीसनाच्या दुसऱ्या शतकात वररुचीने 'प्राकृतप्रकाश' हा व्याकरण ग्रंथ लिहिला. त्यात त्याने शौरसेनी, मागधी, पैशाची व महाराष्ट्री या प्राकृत भाषांचे व्याकरण सिद्ध केले. आधीचे सगळे नियम सांगून झाल्यानंतर शेवटचा नियम सांगताना तो म्हणतो, शेष महाराष्ट्रीवत. यावरून देशाच्या वेगवेगळ्या भागात प्रचलित असलेल्या सगळ्या भाषांना मराठीचे नियम लागू पडत होते. यातून मराठीची प्रतिष्ठा, मान्यता आणि श्रेष्ठता स्पष्ट होते.

संस्कृत महाकवी कालिदास आणि शूद्रक यांच्या 'शाकुंतल' आणि 'मृच्छकटिक' या नाटकांमध्ये अनेक संवाद मराठीत आहेत. महाभारत या जगप्रसिद्ध महाकाव्यात अनेक मराठी शब्द आलेले आहेत. यज्ञाच्या वेळी पंडितांना मराठीत बोलायला बंदी घालण्यात आल्याची नोंद श्री. भागवत यांनी दाखवून दिलेली आहे. संस्कृती ही धर्मभाषा असली तरी हे पंडित खासगीत मराठीत बोलत असत हे यातून उघड होते. संत

एकनाथांनी संस्कृत वाणी देवे केली मग प्राकृत काय चोरापासोनी झाली? असे संतप्त उद्गार काढले होते. 'विंचू चावला... या भारुडाची मराठी आजची अस्सल मराठी असूनही ते तिला प्राकृत म्हणतात कारण महाराष्ट्री प्राकृत हीच मराठी आहे. रघुनाथराव गोडबोले यांनी १८६३ साली प्रकाशित केलेल्या मराठी शब्दकोशाला 'महाराष्ट्रीय भाषेचा कोश' म्हटले आहे, ते यामुळेच.

जुन्या काळात धर्मग्रंथांची भाषा होती संस्कृत, पण तिचा जन्म झाला वैदिक भाषेपासून आणि वैदिकची आई होती वैदिकपूर्व बोली भाषा. हॉर्वर्ड विद्यापीठाचे डॉ. मायकेल विट्झेल यांनी आपल्या 'ट्रेसिंग दि वैदिक डायलेक्ट्स' या ग्रंथात हे दाखवून दिले आहे. तेव्हा संस्कृत ही सर्व भाषांची जननी होती हा प्रचार खरा नाही. पाणिनीने जेव्हा या भाषेचे व्याकरण लिहिले तेव्हा तो तिला 'छंद' भाषा म्हणतो.

मूल लहान असताना, रांगत असताना पीएच.डी. करू शकेल का? नाही. मग कोणतीही भाषा बालवयातच ज्ञानेश्वरी, लीळाचरित्र आणि विवेकसिंधू यांसारखे जागतिक दर्जाचे श्रेष्ठ ग्रंथ कसे प्रसवू शकेल? आठशे वर्षांपूर्वी मराठीत हे ग्रंथ लिहिले गेले तेव्हा मराठी बालभाषा नव्हती, तर ती एक परिपक्व झालेली समृद्ध भाषा होती. संत ज्ञानेश्वर मराठीची गोडी अमृताहूनही जास्त असल्याचे प्रतिपादन कोणाला उद्देशून करत होते? संस्कृतलाच ना? ज्ञाननिर्मिती, साहित्य, विचार, तत्त्वज्ञान आणि संस्कृती यांची त्या आधीची फार मोठी परंपरा मराठीला होती. गाथा सप्तशती, पादलिप्त, हरिभद्राची 'समरादित्याची कथा', उद्योतन सुरीची कुवलयमाला, चक्रधरांचे लीळाचरित्र, ज्ञानेश्वरी, तुकाराम गाथा, एकनाथांची भारुडे, माझा प्रवास, गावगाडा, धग, कोसला, बनगरवाडी, बॅरिस्टर अनिरुद्ध धोपेश्वरकर, गोलपिठा, शांतता कोर्ट चालू आहे हे ग्रंथ इतके चिरेबंदी आहेत की, मराठीची श्रेष्ठता स्वयंप्रसंग आहे.

आम्ही आग्रही

आम्ही सर्वच भाषांचा आदर करतो. ज्यांना कोणाला इंग्रजी, हिंदी, गुजराती, कन्नड, तमिळ, तेलुगू, सिंधी, उर्दू, बंगाली

अशा कोणत्याही भाषेच्या माध्यमातून कोणत्याही बोर्डाच्या शाळेतून शिकायचे वा बोलायचे, लिहायचे असेल त्यांना आम्ही अडवत नाही. कारण आमचा इतर कोणत्याही भाषेला विरोध नाही. मराठीसाठी मात्र आम्ही आग्रही आहोत. आपण दक्षिण भारतात गेलो की तिथली सगळी माणसे त्यांच्या मातृभाषेबद्दल आग्रही असलेली दिसतात. तमिळ, तेलुगू, कन्नड, मल्याळम हे सगळेच लोक आपापल्या मातृभाषेचा अभिमान बाळगतात. या बहुतेक सर्व राज्यांनी शिक्षण, साहित्य, संस्कृती, कला आदी क्षेत्रात फार मोठी भरारी घेतलेली आहे. मानव विकास निर्देशांकात ही राज्ये पुढे आहेत. हे सारे आपले शेजारी असून आपण त्यांच्याकडून मातृभाषाप्रेम शिकायला हवे. तिथल्या सरकारांनी स्थानिक भाषेच्या सक्तीबाबत अतिशय कडक पावले उचललेली आहेत.

मराठीला अभिजात दर्जा मिळणे म्हणजे मराठीच्या जागतिक प्रतिष्ठेवर शिकामोर्तब होणे. त्यामुळे मराठी माणसाचा न्यूनगंड कमी होईल. मराठी शिकवण्याची सोय देशातील ४५० विद्यापीठांमध्ये होईल. मराठीच्या समग्र विकासासाठी केंद्र सरकारकडून दरवर्षी अनुदान मिळेल. मराठी शाळा, शिक्षण, शिक्षक यांची दर्जावाढ; वाचन संस्कृती वाढणे; ग्रंथालये संवर्धित केली जाणे; मराठी पुस्तके स्वस्तात मिळणे; मराठी मुलामुलींना अधिकाधिक रोजगार मिळणे या सगळ्यामुळे मराठीचा दर्जा आणखी सुधारण्यास खूप मदत होईल. विशेषतः बृहन्महाराष्ट्रात मराठीच्या संवर्धनाला यातून अर्थबळ पुरवता येईल. मराठीचे गोमटे व्हायला अभिजात दर्जा गती देईल. त्यामुळे मराठीचा हा सन्मान महत्त्वाचा आहे.

जनचळवळ

मा. मुख्यमंत्री श्री. उद्धव ठाकरे यांच्या नेतृत्वाखालील आघाडी सरकारने प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांना समक्ष भेटून मराठी भाषेला अभिजात दर्जा देण्याबाबत मागणी केलेली आहे. नाशिक येथे झालेल्या ९४ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनात मराठी भाषा विभागाच्या वतीने अभिजात मराठीची माहिती देणारे देखणे प्रदर्शन उभे केले होते.

सरहद, पुणे आयोजित
अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२५

त्याला हजारो रसिकांनी भेट देऊन मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा यासाठी राष्ट्रपती महोदयांना वैयक्तिक पत्रांद्वारे विनंती केली. 'शांतता मराठीचं कोर्ट चालू आहे' ह्या लघुपटाला हजारो मराठीजनांनी उचलून धरले. प्रदर्शनास भेट देणाऱ्या मराठी जनांनी आपापल्या भ्रमणधनीवरून क्यूआर कोड स्कॅन करून मराठीला अभिजात दर्जा मिळावा, या विषयावरील याचिकेवर सहाय्य केलेल्या आहेत. महाराष्ट्र विधानमंडळाचे हिवाळी अधिवेशन, २०२२ दरम्यान विधानमंडळाच्या प्रवेशद्वारासमोर २२ डिसेंबर २०२१ ते २८ डिसेंबर २०२१ या कालावधीत अभिजात मराठी भाषा दालन उभारण्यात आले. तसेच 'शांतता मराठीचं कोर्ट चालू आहे' या लघुपटाचे सादरीकरणही करण्यात आले. या कालावधीतदेखील रसिकांनी मराठीला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळावा यासाठी राष्ट्रपती महोदयांना वैयक्तिक पत्रांद्वारे विनंती केली आहे. २९ डिसेंबर २०२१ ते ३१ डिसेंबर २०२१ या कालावधीत अभिजात मराठी भाषेचे हे दालन सर्वांसाठी खुले करण्यात आले. तसेच महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने २०२२ वर्षाची दिनदर्शिका अभिजात मराठी भाषा या विषयाच्या अनुषंगाने तयार करण्यात आली आहे. या दिनदर्शिकेद्वारे अभिजात मराठी भाषेचा प्रचार-प्रसार करण्यात येत आहे.

महाराष्ट्र शासनाच्या वतीने मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा लवकरात लवकर मिळावा याकरिता सातत्याने केंद्र शासनाकडे पाठपुरावा सुरू आहे.

(लोकराज्य फेब्रुवारी २०२२ मधून पुनर्मुद्रित)